ԱՊԱԳԱ
Հանդես

ARAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Կարս Kars قارص

ISSN 1682-5438

Համար78 Սեպտեմբեր , 2019 թ.

No. 78, September 2019

ԱՊԱԳԱ No. Համար 78, Սեպտեմբեր 2019 APAGA

September

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Կարսի անկման խորքային պատճառները - 2

Անգլերեն Հայաստանի պատմական ճանապարհները

Պարսկերեն Իրանի էպիկական եւ լեգենդային զրույցները հայ գրականության մեջ Ֆերդովսիի առաջ եւ «Շահնամե»-ում

CONTENTS

Armenian Roots of the fall of Kars -2

English Historical roads of Armenia and neighboring lands

Persian The epic and legendary ստորիես of Iran in the Armenian literature of the era before Ferdowsi and in "Shahnameh"

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

ԿԱՐՍԻ 1920 Թ. ԱՆԿՄԱՆ ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ (Որոշ համավումներով նույոանուն գրքից) (2)

ԳԷՈՐԳ ԵԱՉԸՃԵԱՆ
ՊԳ թեկնածու

Կարսի 1920 թ. անկման խորքային պատճառները

Քննարկելով Կարսի անկման եւ դրան յաջորդած՝ ՀՀ կործանման պատճառները, մենք քննարկելու ենք առաւելաբար գաղափարական, զուտ ռազմական եւ բարոյահոգեբանական բնոյթի պատճառները (իրենց ենթաբաժանումներով), թէեւ երբեմն անդրադառնալու ենք այլ բնոյթի պատճառների, որովհետեւ բոլոր գործօնները օրգանապէս միահիւսուած են: Նոյն տրամաբանութեամբ յայտնում ենք, որ պատճառների բնոյթի մեր դասակարգումն ու ենթադասակարգումը պայմանական են. որոշ ռազմական սխալներ իրենց խորքում ունեն գաղափարական, բարոյահոգեբանական նախապատճառ(ներ) եւ հակառակը: Հետեւաբար հարկաւոր է միշտ նկատի ունենալ մեր դասակարգման ու ենթադասակարգման պայմանական բնոյթը:

Ա. Կարսի անկման եւ ՀՀ բանակի քայքայման գաղափարական պատճառները

Գաղափարական եւ ոգեղէն ոլորտներով պայմանաւորուած պատճառները համարում ենք որոշիչ եւ առաջնային: Դրանց բացակայութիւնից կամ թուլութիւնից են ածանցւում միւս բոլոր պատճառները:

Ա. 1. Բանակի հրամկազմի ապազգային նկարագիրը եւ նրա մէջ հայկական պետականութեան գաղափարի թուլութիւնը կամ բացակայութիւնը

ՀՀ բանակի բարձրաստիճան սպայակազմի (գեներալներ, գնդապետներ եւ փոխգնդապետներ) զգալի մասը ցարական բանակի ոչ հայազգի (հիմնականում՝ ռուս) սպաներ էին՝ Չինգեւիչ, Երուսալիմսկի, Օոլովսկի, Նեստերովսկի, Մեդվեդեւ, Կորոլկով, Շնէուր, Գրոոս, Բաբաջանով եւ այլն: Գեներալների դաւադրութեան հետեւանքով Կարսի բերդի հրետանու հրամանատարութիւնից մինչեւ ուղն ու ծուծը հայ եւ հմուտ գնդապետ Ջանփոլադեանի՝ բոլշեւիկ լինելու անհիմն մեղադրանքով հեռացուելուց[1] յետոյ նրա փոխարէն նշանակուեց բուլղար գնդապետ Բաբաջանովը: Գեներալ Արտեոմ Յովսէփեանի շտաբի պետն էր լեհ փոխգնդապետ Սիգիզմունդ Գրոոսը:

Հայազգի բարձրաստիճան հրամանատարների ջախջախիչ մեծամասնութիւնը նոյնպէս օտար էր իր իսկ Հայրենիքում: Նրանք «ոչ միայն անծանօթ էին հայ լեզուին ու իրականութեանը, այլեւ հայ զօրքին»[2], հոգեբանօրէն չէին նոյնացել իրենց ազգի ու նրա պատմամշակութային ժառանգութեանը (ներառեալ՝ հազարամեակների աւանդոյթներ ունեցող հայկական ռազմարուեստին ու հայ զինուորականութեան պատուոյ

[1] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 427-430:*
[2] *Վահէ Արծրունի, «Հայ-տաճկական պատերազմը – Հայ սպայութիւնը – Շատախ», Երեւան, 2002, էջ 62:*

վարքականոնին[3]), հետեւաբար չէին կարող ունենալ ազգային արժանապատուութեան զգացում, ինչպէս եւ ազգի առաջ պատասխանատուութեան գիտակցութիւն[4]: Նրանք հոգեբանօրէն չէին նոյնացել հայկական հողին, ուստի նրանց համար այդ հողի պահպանումը կամ կորուստը չէր կարող որպէս անձնական պատուի հարց կամ ողբերգութիւն ընկալուել: Հայ ազգի հետ նրանց առնչութիւնները սահմանափակւում էին իրենց ազգային ծագման մասին յիշողութեամբ եւ ոչ աւելին: Նրանց մէջ չէր նկատւում նոյնիսկ «էթնիկական երկատուածութեան» երեւոյթ[5]: Գերազոյն հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Նազարբէգեանն ընդամէնը մի քանի բառ գիտէր Թիֆլիսի հայոց բարբառից, իսկ գեներալ-մայոր Դանիէլ-բէգ Փիրումեանը՝ Արցախի բարբառից: Միւս հայազգիների մեծագոյն մասը մէկ բառ իսկ հայերէն չգիտէր եւ ամենադոյզն ճիգ էլ չէր անում սովորելու պետութեան պաշտօնական միակ լեզուն: Ռուսական դպրոցներում սովորած սպաները հայ էին «անունով միայն, մեծ մասը ցարական ռեժիմի մարդիկ էին, անտեղեակ՝ մեր կեանքին, անգիտակ՝ մեր լեզուին: Շատերը լաւ հայեր էին, բայց ոչ հայրենասէրներ[6]: Մի մասը <…> պարզ վարձկան էր, օտար՝ մեր ձգտումներին, մեր ժողովրդի կարիքներին: <…> Կառավարութիւնը չկարողացաւ վերակազմել մեր զօրքը ազգային հիմունքներով»[7]: Բարձրաստիճան հրամանատարներից շատերը երազում էին ռուսական զօրքի մուտքը Հայաստան եւ դենիկինեան օրերին բարձրաձայն մեր բանակը համարում էին մի զօրամաս ռուսական Կամաւորական բանակի»[8]: Նրանք «անկախ Հայաստանը համարում էին ժամանակաւոր մի երեւոյթ, որ պիտի չքանար ռուսական ազդեցութեան տակ»[9]: Անհնար է առանց արգահատանքի կարդալ Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի արձանագրած հետեւեալ տողերը. «Արհամարհալից եւ հեգնօրէն, այդ գեներալները եւ գնդապետները ծաղրում էին «հայկական սուվերէնիտետը», դրուատում էին ռուս պետական անցուդարձը, հայ մինիստրներին «խմբապետներ» անուանում եւ կառավարութեան պահանջը բանակի ազգայնացման մասին զաւեշտ[,] զառանցանք համարելով, այդ առիթով ռուսերէն էին սրախօսում… Բաժակաճառերը վերջանում էին ռուսերէն «ուռ[ռ]այով», ուր բոլորի հայեացքը դառնում էր դէպի հիւսիս»[10]: Նոյն աղբիւրը արձանագրում է նաեւ. «Մեր հրամանատար կազմը, առանձին

---

[3] *Այս մասին տե՛ս Արմէն Ախազեան, «Հայ զինուորականութեան պատուոյ վարքականոնը», Երեւան, 2000:*

[4] *Տե՛ս Ալբերտ Նալչաջեան, «Էթնիկական հոգեբանութիւն», Երեւան, 2001, էջ 61-62:*

[5] *Այսինքն՝ «նոյն անձի մէջ երկու էթնիկական ես-կոնցեպցիաների գոյակցութիւնը» (նոյնը, էջ 460):*

[6] *Բացարձակապէս համաձայն չենք նման գնահատականին: Ոչ հայրենասէր, ազգային լեզուն արհամարհող հպարզի արարածը չի կարող հայ համարուել:*

[7] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 67-68: Բարձրաստիճան սպայութեան ապազգային դիմագծի, վարձկանի հոգեբանութեան եւ նրա ու շարքային զինուորութեան միջեւ խորը անդունդի մասին տե՛ս նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 84, 159, մաս 2, թթ. 197, 235-236, 252, 255, 284: Նոյնը, գ. 18, թ. 66, գ. 16, թ. 47:*

[8] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 67: Նոյնը հաստատում է նաեւ Բիւրօ-կառավարութիւնում ներքին գործերի եւ ռազմական նախարար, երկրի փաստական դիկտատոր Ռուբէն Տէր-Միւսեանը (Ռուբէն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակներ» հ. Է., Լոս Անջելոս, 1952, էջ 214. մէջբերուել է Արարատ Յակոբեանի «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմութեան փորձ ու դասերը» գրքոյկից, էջ 28): Այս խայտառակ խոստովանութիւնից յետոյ կարելի՞ է արդեօք Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը անկախ պետութիւն համարել…*

[9] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 68: Տե՛ս նաեւ Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 40: ՀԱԱ, ֆ. 477, գ. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 403, գ. 18, թ. 60:*

[10] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 400:*

առանձին եւ բոլորը միասին, ժամանակաւոր հիւրեր էին համարում իրանց Հայկական բանակում»[11]:

Բարձրաստիճան հրամանատարութիւնը մի աշխարհ էր, իսկ զինուորութիւնը՝ ամբողջովին մէկ այլ աշխարհ, «հայկական քաղաքական միտքը եւ զինուորական դասը անջատ էութիւններ էին…»[12]: Հայրենասիրական ջիղ, լրջութիւն, բանիմացութիւն եւ ռազմական պատուախնդրութիւն ինչ-որ չափով ունեցել են միայն գեներալ-լեյտենանտ Մովսէս Սիլիկեանը (թեեւ նա էլ հայերէն չգիտէր[13]) եւ Հայոց բանակի առաջին գնդի երբեմնի հրամանատար, գնդապետ Յարութիւնեանը: Այդուհանդերձ Սիլիկեանը «ճակատագրական այս պատերազմում <…> իրեն լաւ կողմերով չդրսեւորեց»[14]:

Չինհրամանատարների ապազգային-հակաազգային եւ հակապետական նկարագիրը դրսեւորուել է նոյնիսկ թուրքական գերութեան մէջ: Ըստ Արտ. Բաբալեանի վկայութեան՝ «Կարսում գերութեան մէջ գտնուող ռուսահայ սպաների մեծ մասն ուրախ էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանութիւն էր հաստատուել», եւ «միայն երեք-չորս հոգով էինք հոգովսրտով տանջւում մեր երկրի կորուստով: Միւսները դէն նետեցին ուսադիրները եւ սկսեցին օգտագործել «ընկեր» բառը»[15]:

Բոլոր յուշագրողները շեշտում են այն միտքը, որ ՀՀ-ն թէեւ ունեցաւ զինուորութիւն եւ զինուորական հրամանատարութիւն, բայց չկրցաւ ստեղծել ազգային բանակ[16]: Ուստի «նա, բնականաբար, պէտք է պարտուեր»[17]:

Ա. 2. Բարձրաստիճան սպայակազմի լեզուամտածողութիւնն ու օտարամոլութիւնը

Օտարամոլութիւնն առաջին հերթին արտայայտւում է ազգային լեզուի անտեսումով, քանի որ ազգային լեզուն եւ ազգային ինքնագիտակցութիւնը անխզելիօրէն փոխկապակցուած երեւոյթներ են[18]: Իսկ ի՞նչ ենք տեսնում ՀՀ բանակում:

Վերեւում անդրադարձանք Հայոց բանակի բարձրաստիճան հրամանատարների՝ ազգային-պետական միակ լեզուի նկատմամբ վերաբերմունքին: Մի քիչ աւելի մանրամասնենք այս հարցը:

ՀՀ բանակի այդ հրամանատարները հայ զինուորների հետ խօսում էին… թարգմանիչի միջոցով: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ Կարսի անկումից մի քանի օր առաջ, ժամանելով բերդաքաղաք, գերագոյն հրամանատար

---

[11] *Նոյնը, մաս 2, թ. 236:*

[12] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 11, էջ 110: Օտար եւ օտարացած հայազգի բարձրաստիճան հրամանատարների մէջ պետութեանը իր նուիրուածութեամբ առանձնացել է… ռուս Նեստերովսկին. նա «տարօրինակօրէն կապուած էր Հայաստանին», որն համարել է «իր նոր ու հարազատ հայրենիքը»: Ասողներ էլ կային, որ քաջ համարուող չորրորդ գնդի «իսկական փառքն ինք՝ փոխգնդապետ Նեստերովսկին էր» (Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 60):*

[13] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 362, 393: Արժէ նշել, թէ Սիլիկեանը ազգութեամբ ուղի էր:*

[14] *Արարատ Յակոբեան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմութեան փորձն ու դասերը», էջ 19:*

[15] *Կարոլի Սարդարեան, «Հայ-վրացական յարաբերութիւնները 1918-1921 թթ.», Երեւան, 2002, էջ 176:*

[16] *Այս մասին տե՛ս, օրինակ, ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 11, էջ 108: Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 57:*

[17] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 9, թթ. 1-2: Ոգով, հոգեբանութեամբ եւ քաղաքական իդէալներով ազգային բանակի չգոյութիւնը հաստատելով հանդերձ, պատմաբան Ա. Յակոբեանը աւելի մնում է արտայայտւում՝ յայտնելով, թէ «նման բանակից հազիւ թէ հնարաւոր էր շօշափելի յաջողութիւններ ակնկալել» (Արարատ Յակոբեան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմութեան փորձն ու դասերը», էջ 28):*

[18] *Ալբերտ Նալչաջեան, «Էթնիկական հոգեբանութիւն», էջ 61-62:*

Նազարբէգեանն ուզեցել է դիմել զօրքին՝ հայերէնով, բայց հազիւ կարողացել է արտաբերել «կեցցէ՛ Հայաստան», այն էլ «մեր ականջին օտար եւ խորթ առոգանութեամբ», որով մի անգամ էլ երեւաց «այն վիհը, որ բաժանում էր մեր հրամանատար կազմը հայ զինուորից եւ հայ ժողովրդից…»[19]:

Մեր համոզումով՝ հայոց լեզուի նկատմամբ անարգական մօտեցումը էական դեր է կատարել Կարսի անկման եւ, առհասարակ, հայկական առաջին հանրապետութեան վերացման հարցում: Ցիշատակենք առաւել արտառոց վկայութիւններից ընդամէնը երկուսը:

«Սեպուհը բանակի շտաբից հեռագիր ստացաւ, որը ես թարգմանեցի: Բանակն է, վերջապէս երկու տարուայ անկախ պետական կեանք ունենք, եւ դեռ կառավարական հաստատութիւնների եւ զօրական շտաբների գրութիւնները կատարւում են ռուսերէն, սա ի՞նչ խայտառակութիւն է, ուզում էի հրաժարուել կարդալ եւ թարգմանել հեռագիրը, բայց Սեպուհից քաշուեցի, չնայած սա ամենից շատ է ատում օտարամոլութիւնը»[20]: «Սեպուհի կայանը բուն հայկական շտաբ էր, ոչ մի ռուսական խօսք եւ ոչ մի ռուսախօս ու ռուս»[21]:

Ցատկանշական է նաեւ հետեւեալ օրինակը. «Կարս ժամանած 20 սահմանապահ սպաներից 17-ը ռուսներ էին, երեքն էլ հայեր, <…> (որոնք - Գ. Ե.) հայերէն ոչ մի բառ չգիտէին», իսկ վրացական սահմանապահ զօրքի հրամանատարները «բացառապէս վրացիներ էին եւ բացառապէս վրացերէն խօսող ու մտածող»: Այս հայանուն սպաները «նոյնիսկ ծաղրում էին իրանց մայրենի լեզուն»[22]: «Ես չէի հասկանում, հայկակա՞ն հաստատութիւն է այդ, թէ՞ նախկին ռուսական, ուր յօշոտւում եւ ծաղրի է ենթարկւում հայկական իշխանութիւնը»,- վրդովուած գրում է Կարսի նահանգապետն իր յուշերում[23]:

Ազգային ու պետական լեզուի եւ հայկական պետականութեան նկատմամբ անարգական վերաբերմունքի արտայայտութիւն են հետեւեալ երկու դէպքերը, որոնց «հերոսն» է գեներալ Յովսէփեանը: Փրանսիայի ռազմական ներկայացուցիչ Պուադեբարը երբ Կարսում հայոց բանակի գնդերին դիմում է հայերէնով, «փրանսիացու հայերէն արտասանած այդ ողջոյնը, ի մեծ խայտառակութիւն ներկայ հայ հասարակութեան, ստիպուած էին ռուսերէն թարգմանելու… հայ գեներալին…»[24]: Էթնոհոգեվերլուծական վերլուծութեան համար շատ աւելի ուշագրաւ է նոյն ականատեսի՝ Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի երկրորդ վկայութիւնը. «Երբ

---

[19] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 371-373: Չափազանց հետաքրքրական է նաեւ այն փաստը, որ ՀՀ բանակի անյաջողութիւնների շարանի օրերում, Նազարբէգեանը «յոռետես էր ռուս պաշտօնագրգռատր եւ պնդում էր հայկական զինուորական տարագոյ: <…> Այդ օրերում նա հագնում էր իր փառաւոր անցեալի պատուախից գիտաւոր շքանշաններր» (նոյնը, գ. 9, թ. 3): Յիշեցնենք, որ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան վերջին օրերին, երբ պետութեան տարածքր սահմանափակուել էր մայրաքաղաք Սսի միջնաբերդով, վերջին թագաւորր՝ Լեւոն Զ Լուսինեան պղնձէ ցածրարժէք փող է թողարկել՝ «Լեւոն թագաւոր ամենայն հայոց» «պատուախից» մակագրութեամբ…*

[20] *Ամանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերր», էջ 21: Նոյնր հաստատում է նաեւ Ստ. Ղորղանեանը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 64):*

[21] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 69: Տե՛ս նաեւ նոյնր, գ. 7, մաս 2, թ. 204: Նոյնր, մաս 3, թթ. 389-390:*

[22] *Նոյնր, մաս 1, թ. 151:*

[23] *Նոյնր, թ. 153:*

[24] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 402: Ցատկ արձանագրում ենք, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութեան երկու բարձրաստիճան զինուորականների (գեներալ-գնդապետներ), ինչպէս եւ ՀՀ ու ԼՂՀ մի շարք գեներալ-լեյտենանտների ու գեներալ-մայորների լեզուն եւ լեզուամտածողութիւնը այսօր եւս ռուսերէնն է, իսկ «հայախօսների» մեծ մասը հայոց լեզուն պարզապէս խոշտանգում է…*

Անտանտը ճանաչեց Հայկական հանրապետութիւնը[25], այդ առիթով Կարսում եկեղեցական մաղթանք կատարուեց եւ մեծ զօրահանդէս: Երբ ես կարդացի մինիստր-նախագահի այդ առիթով հեռագիրը, ժողովուրդը եւ զօրքը ցնծալից «կեցցէ» էր գոչում: Բայց ռուսախօս մի գեներալ՝ գեն. Յովսէփեան, խոժոռ աչքեր անելով հայ գումարտակներին, հրամանալից կրկնում էր – վպՅ[26], ուռռա, ուռռա, կարծես հաւանութիւն չտալով հայկական զգացմունքների իւրայնի արտայայտութեանը…»[27]:

Այդուհանդերձ ՀՀ ղեկավարութիւնը համապատասխան լուրջ միջոցների չդիմեց՝ պետական մարմիններում եւ յատկապէս բանակում լեզուական խայտառակ իրավիճակը հիմնովին փոխելու: Աւելին՝ նրա ձեռնարկած մի քանի միջոցառումները ոչ միայն չգործադրուեցին, այլեւ դրանով իսկ է՛լ աւելի վարկաբեկեցին պետականութեան գաղափարը: Այդ միջոցառումներից էր ՀՀ կառավարութեան 1920 թ. մայիսի 30-ին հաստատած «Պետական լեզուն չիմացող պաշտօնեաների լիկվիդացիայի մասին» օրէնքը, որն այդպէս էլ մնաց թղթի վրայ[28]:

Օտարազգի եւ հայանուն, բայց ազգուրաց գեներալներին ու գնդապետներին հովանաւորում էր զօրաց նախարար, ազգային ազատագրական պայքարի առաջամարտիկ եւ ազգային արժէքների պահպանութեան նախանձախնդիր կուսակցութեան՝ ՀՅԴ անդամ, նրա Բիւրոյի միանձնեայ փաստական ղեկավար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը[29]:

Ինչպէս վերեւում նշեցինք, բարձրաստիճան զինուորականները աչքի չէին ընկնում նաեւ անկախ պետականութեան նկատմամբ նուազագոյն յարգանքով, իրենց աւելի վատ դրսեւորելով քան վարձկանները: Բաւարարուենք մի քանի առաւել արտառոց օրինակներով[30].

Գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանեանը «մեկ բառ հայերէն չէր գիտեր», իսկ Սմբատը եւ զինուորները, որոնց անմիջական հրամանատարն էր նա մինչեւ փոխարինուելը Սեպուհով, «բացի հայերէնէ ուրիշ որեւէ լեզու չէին գիտեր»: Մայիսեան խռովութիւնների ժամանակ բոլշեւիկները նրան նշանակել էին իրենց շտաբի պետ, եւ նա «ենթարկուած էր խռովարարներուն»[31]: Խռովութեան ճնշումից յետոյ նրան ոչ ոք պատասխանատուութեան չկանչեց, եւ նրան վստահուեց Կարսի ռազմաճակատի աջ թեւը, ուր նա միայն անյաջողութիւններ արձանագրեց[32]:

---

[25] *Սպիտակ ռուսների հետ մանեւրելու հնարաւորութիւնը բաց չթողնելու համար, դաշնակից պետութիւնները իրողապէս (ոչ ֆակտօ) ճանաչեցին ոչ թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, այլ նրա կառավարութիւնը:*

[26] *Նիւթ, «Ոչ» (ռուսերէն):*

[27] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 401:*

[28] *Այս օրէնքը յայտարարելով «ժամանակավրէպ», պատմաբան (այժմ՝ պատմական գիտութիւնների թեկնածու) Վանիկ Բաբաջանեանը դա համարում է «աւելի շատ արդիւնք Բիւրօ-կառավարութեան ոչ ռուսական հակումների». տե՛ս Վանիկ Բաբաջանեան, «Միջկուսակցական յարաբերութիւնները Հայաստանի Հանրապետութիւնում բոլշեւիկեան հակապետական ելոյթների եւ դրանց հետեւանքների յաղթահարման շրջանում (1920 թ. մայիս-օգոստոս)», Երեւան, 2006, էջ 15: Մեր համոզմամբ, երկու տարի առաջ անկախութիւն հռչակած որեւէ պետութեան մէջ նման օրէնքի ընդունումը ոչ միայն չի կարող «ժամանակավրէպ» լինել, այլ պատմական անհրաժեշտութիւն է, այլապէս պետականութեան հիմքերը չեն կարող ամրապնդուել, ինչն էլ կառաջնորդի նրա կորստին, ինչպէս եղաւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան պարագային: Եւ մենք, ահազանգ հնչեցնելով աւելի քան 15 տարի առաջ անկախութիւն հռչակած ՀՀ-ում ազգային ու պետական ՄԻԱՍՆ լեզուի այսօրուայ դիրքերի խայտառակ թուլութեան փաստի կապակցութեամբ, զգուշացնում ենք, որ նման վարքագիծը կարող է յանգեցնել պետականութեան կորստին:*

[29] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 341:*

[30] *Այդ օրինակները այնքան շատ են, որ կարելի է դրանցով… հատորներ կազմել:*

[31] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 4, էջ 83:*

[32] *Այս պատեհապաշտ եւ անկայուն արժեհամակարգ ունեցող զինուորականին բոլշեւիկները յետագայում «վարձատրեցին». 1921 թ. փետրուարեան ապստամբութեան օրերին նրան կացնահարեցին Երեւանի բանտում:*

ՀՀ առաջին ռազմական նախարար (1918 թ. յունիս – 1919 թ. մարտ) եւ բանակի գլխաւոր շտաբի պետ գեներալ Յովհաննէս Հախվերդեանը «սրտով փարած չէր Հայաստանի դատին»[33], «նա չէր հաւատում հայկական իշխանութեանը, հայոց հանրապետութիւնը նա պարապ ժամանակի զբաղմունք էր համարում»[34]: Մի առիթով Կովկասեան ռազմաճակատի հրամանատարներից Չեռնոզուբովը նրա մասին ասել էր, թէ «այս հիանալի մարդու ամենամեծ առաքինութիւնն իր հայ չլինելն է»[35]:

Նոյն «առաւելութիւնն» ունէր ՀՀ բանակի գլխաւոր հրամանատարը՝ գեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Նազարբէգեանը: Հայկական կորպուսում, այնուհետեւ ՀՀ բանակում նրա կողքին ծառայած, ցարական բանակի սպայ, ծագումով էզզասլոթարինգիացի գնդապետ Ալեքսանդր Շնէուրը, նրան «քաջ, ազնիւ եւ ամենքից սիրուած» համարելով հանդերձ, աւելացնում է. «Ծագումով նա հայ էր, սակայն իրեն ռուս էր համարում եւ հայերէն չէր խօսում»[36]: Ահա թէ ինչպիսի ազգային ու պետական մտածողութեան տէր է եղել իբրեւ թէ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին զինուորական դէմքը, ում վստահուել էր հայոց Հայրենիքի պաշտպանութեան յոյժ պատասխանատու գործը…

Չափազանց բնութագրական է հետեւեալ ամօթալի փաստը: 1919 թ. ամառը ՀՀ խորհրդարանի շենքի մի սենեակից լաւում է ռուսերէն մի երգ: Խորհրդարանի փոխնախագահը եւ ուրիշներ շտապում են այնտեղ՝ ստուգելու, թէ ինչ է կատարւում: Պարզւում է, որ ՀՀ բանակի բարձրաստիճան սպաները երգում էին ցարական Ռուսաստանի «Բոժէ, ցարեա խրանի» հիմներգը. ՀՀ ղեկավարութիւնից առաջ լսել էին, որ իրենց կուռքը՝ այդ օրը Երեւան հասնող գնդապետ Զինգեւիչը, նշանակուել է Դենիկինի դիւանագիտական ներկայացուցիչ ՀՀ-ում… «Ի զուր Տիգրանեանը[37] սաստեց եւ խորհրդարանի անունով սպառնաց հայ սպաներուն: Ընդհակառակն, քանի ան աւելի լուրջ բնոյթ տուաւ իր սպառնալիքին, սպաներն աւելի ոգեւորուած երգեցին ցարական պաշտօնական երգը» եւ «իրենց տուները ցրուեցան անարգել»[38]: Նման արտառոց դէպք է եղել նաեւ 1919-ի աշնանը՝ Նազարբէգեանի՝ Կաղզուան այցի ժամանակ: Սպարապետի պատուին տրուած խնջոյքի ժամանակ գաւառի զօրամիաւորումների հրամանատար գնդապետ Շաղուբաթեանը[39] կենաց է առաջարկում ի պատիւ սպիտակգվարդիական գեներալ Պեռտր Վրանգելի եւ «արտասուքը աչքերին իղձ է յայտնում նորից տեսնել «ռուս

---

[33] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 382:*

[34] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 406: Այս տեսակէտից բնութագրական է ինձ հետ պատահածը. երբ ՀՀ-ում հայոց լեզուի խայտառակ վիճակին վերաբերող իմ մի նամակի լուսապատճէնը տարել էի Հայաստանի գրողների միութիւն՝ յանձնելու նախագահ Լեւոն Անանեանին, նրա բացակայութեան պատճառով եղայ ՀԳՄ քարտուղարներից Յովիկ Հովհէեանի մօտ: Սա ինձ յամառօրէն փորձում էր համոզել, որ ՀՀ-ն ապագայ չունի եւ թէ 25, առաւելագոյն՝ 50 տարուց կործանուելու է: Եւ, ոյլ գարմանք, մի քանի օր անց, երկու օրական օրհնաձեռնկրական կուսակցական դարձած սոյն անձը նշանակուեց… ՀՀ մշակոյթի եւ երիտ. հարցերի նախարար, ապա խուլիգանութեան համար հեռացուեց, այնուհետեւ նշանակուեց պետական մէկ այլ պաշտօնի: Ահա թէ ինչպիսի «փայլուն» «մտաւորականներ» եւ ղեկավարներ ունի նաեւ երրորդ հանրապետութիւնը…*

[35] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 382: Գնեղրալ Հախվերդեանի ապազգայնութեան մասին յաւելեալ տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 80:*

[36] *Անդրէ Ամուրեան, «Գնդապետ Ալեքսանդր Շնէուրի յուշերը», Քրէզնօ, 1967, էջ 39: Մեր կարծիքով՝ էլ աւելի դատապարտելի է, որ չէր էլ ուզում սորվել, նոյնիսկ աւելի քան 2 տարի ծառայելով մի պետութեան բանակում, որի պետական միակ լեզուն հայերէնն էր:*

[37] *Միրական Տիգրանեանը ՀՀ խորհրդարանի փոխնախագահն էր:*

[38] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 370-371: Որ ցարական հիմներ ՀՀ բանակի բարձրաստիճան հրամանատարների ամենասիրած երգերից էր եւ ապահովում էր նրանց «շատ բարձր տրամադրութիւն»-ը, հաստատում է նաեւ Ստ. Ղորղանեանը (ՀԱԱ, ֆ. 477, գ. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 399, 401-402):*

[39] *Նրա ազգանունը որոշ աղբիւրներում նշւում է «Շահբուդաղեան» ձեւով:*

իշխանութիւնը Կովկասում…» »: Այս փաստն արձանագրող Ստ. Ղորդանեանն աւելացնում է. «Բայց աւելի զարմանալի է, որ հայ գեներալներն ու բազմաթիւ հայ սպաները ոչ միայն չեն բողոքում այդ անամօթ յայտարարութեան դէմ, այլեւ իրենց «ուռռաներով» գալիս են ձայնակցելու այդ ռուսախօս եւ ռուսամոլ գնդապետին»[40]:

Իհարկէ, նմանատիպ «ազգուրաց հայ սպաներ»-ից[41] ոչ ոք պատասխանատուութեան չի կանչւում իբրեւ թէ անկախ հանրապետութեան վարկին հասցրած անարգանքի համար, պետութիւն, որի ծառայողներն էին նրանք[42]…

Ստրկամտութիւնն ու ստորաքարշութիւնը հասել էին այնպիսի ահռելի չափերի, որ «անգամ մեր հասարակական մեծարժէք դէմքերէն մէկը ուրիշներու ներկայութեան կրկնել էր. «Երանի թէ Ռուսաստանը 1914-ի սահմանների վրայ լիներ, թող ես էլ նրա բանտումը լինէի» »[43]:

Թոյլ էր նաեւ պետական ծառայողների մեծ մասի ազգային-պետական մտածողութիւնը: Արտառոց է այն փաստը, որ պետութեան առաջին դէմքը՝ մինիստր-նախագահ (վարչապետ) Ալեքսանդր Խատիսեանը, 1919 թ. նոյեմբերի առաջին կէսին ՀՀ հիւսիսարեւելեան շրջաններ իր այցի ընթացքում նոյեմբերի 6-ին Արդահանում մտնում է քաղաքը բաժանող գետի հանդիպակաց ափին տեղակայուած վրացական զօրամասը[44] եւ այնտեղ ելոյթ ունենում… վրացերէն՝ խօսելով հայ-վրացական բարեկամութեան մասին եւ «կեցցէ» գոռում ի պատիւ վրաց հանրապետութեան[45]: Մինչեւ պետութեան կործանումը իշխող կուսակցութիւնը՝ ՀՅԴ-ն, այդպես էլ չհասկացաւ, որ կուսակցութիւնը մի բան է, իսկ պետութիւնը՝ մէկ այլ բան, աւելի ճիշտ՝ կուսակցութիւնից աւելի բարձր արժէք[46]: Օրինակ՝ «ՀՅԴ-ական կցութեան Բիւրօն որոշել է Ալեքսանդրապոլից փախած պետական հաստատութիւնների պաշտօնեաներին կուսակցական դատի տալ»: «Ժողովուրդ» թերթի աշխատակիցը իրաւացիօրէն բողոքում

---

[40] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 400-402:*

[41] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 371:*

[42] *Համանման երեւոյթներ այսօր եւս հանդիպում են այսօրուայ ՀՀ-ում՝ անկախութեան հռչակումից աւելի քան 15.5 տարի անց: Պետական բարձրաստիճան քաղաքական եւ գիտուոչական պատասխանատուներ ՀՀ-ում տեղի ունեցող միջոցառումների ժամանակ խօսում են ոչ պետական լեզուով՝ թթած ունենալով ՀՀ Սահմանադրութեան 12-րդ յօդուածի (որի հայերէնը հռչակում է պետութեան միակ լեզուն), «Լեզուի մասին» ՀՀ օրէնքի եւ հայց ազգային զգացումների վրայ ու մնում անպատիժ՝ Լեզուի պետական տեսչութիւն կոչուող գերատեսչութեան անուանական գոյութեան պայմաններում… Իր պաշտօնական խօսքը ՀՀ-ում օտար լեզուով արտասանած վերջին «հերոսներից» է ՀՀ նշակոյթի եւ երիտասարդութեան հարցերի ամենաստորին նախարարը՝ Յասմիկ Պողոսեանը:*

[43] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 102: Յուշագրողը չի յիշատակում այդ «մեծարժէք դէմքի» անունը:*

[44] *Ալեքսանդր Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», «Հայրենիք», 1925, թիւ 6, էջ 52:*

[45] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 207: Յիշեցնենք՝ այդ խօսքերն ասում էին, երբ մէկ տարի էլ չէր անցել հայ-վրացական պատերազմից: Վրացերէն խօսելով՝ Խատիսեանը հանրապետանը ցոյց էր տալիս, թէ ինքն այդ լեզուն գիտէ (նա ծնուել եւ աւելի քան 40 տարի ապրել է Թիֆլիսում, իսկ 1910-1917 թուականներին քաղաքագլուխն էր), առանց մի պահ իսկ մտածելու, թէ այդպիսով անարգում է իր ներկայացրած ազգն ու պետութիւնը եւ… ինքն իրեն:*

[46] *Նոյն երեւոյթը դիտւում է նաեւ երրորդ հանրապետութեան օրերին, երբ սկզբում ՀՀԾ-ն, ապա դաշնակցա-հանրապետական իշխանաւորներն ու հանրապետութեան նախագահները իրենք յոյնացնում են պետութեան, երբեմն՝ նոյնիսկ Հայրենիքի հետ: Բաւարար է ասել, որ շուրջ 9 տարի իշխանութեան ղեկի մօտ յայտնուած ՀՀԿ-ի կենդրոնական շէնքի վրայ չի ծածանւում ՀՀ պետական դրօշը հակառակ տողերս գրողի բանաւոր եւ գրաւոր բազմաթիւ բողոքների. միւս կողմից՝ ՀՀԿ-ական իշխանաւորներն իրենց պետական գրասենեակներում ՀՀ պետական դրօշի կողքին տնդադրում են կուսակցութեան դրօշը՝ պետական հաստատութիւնը շփոթելով կուսակցական կառոյցի հետ՝ անարգելով հայկական պետականութեան զաղափարը: Եւ դեռ խօսում են նժդեհականութիւնից...*

էր՝ քանի որ դասալիքները պետական պաշտօնեաներ են, նրանք պէտք է «դատուեն պետական դատարանում եւ պետական օրէնքներով»[47], մի արդար պահանջ, որն, իհարկէ, չիրականացուեց:

Ա. 3. Օտարների վրայ յոյս դնելը

Մինչ քեմալական Թուրքիան իր յոյսը հիմնականում դրել էր իր սեփական ոյժերի վրայ, ՀՀ ղեկավարութիւնը, դաշնակիցներին վստահելով, թերագնահատում էր իր սեփական ռազմոյժի կատարելիք գործը եւ յոյսը դրել էր դիւանագիտութեան վրայ[48]: Հայութեան, մասնաւորաբար ՀՀ քաղաքական ու զինուորական ղեկավարութեան մեծ մասը իր փրկութիւնն իրենից դուրս էր տեսնում[49]: Քաղաքական գործիչների գերակշիռ մասն սպասում էր դաշնակիցների քաղաքական ու ռազմական օգնութեանը, իսկ զինուորական աստիճանաւորների գերակշիռ մասն արդէն էն գլխից երազում էր ռուսական իշխանութեան վերադարձը՝ այդ իշխանութիւնը լիներ սպիտա՞կ, կարմի՞ր, թէ՞ այլ բան:

Անգամ թուրքական յարձակումից 20 օր անց, ՀՀ կառավարութիւնն իր յոյսը դնում էր ոչ թէ սեփական ոյժերի, այլ դաշնակիցների վրայ: 1920 թ. հոկտեմբերի 6-ին Խաղաղութեան խորհրդաժողովում ՀՀ պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանը ՀՀ անունից յուշագիր է ներկայացնում դաշնակից ոյժերի գերագոյն հրամանատար մարշալ Ֆերդինանդ Ֆոշին, որտեղ ասւում է, թէ «ՀՀ կառավարութիւնը գտնում է, որ թուրք-բոլշեւիկեան պլանը ոչնչացնելու ամենից ազդու միջոցը դաշնակիցների կողմից Տրապիզոնի գրաւումն է»[50]: ՀՀ կառավարութիւնը, որպէս օժանդակ միջոց, ցանկութիւն էր յայտնում «յառաջ մղել հելլէնական զօրքը իր գրաւած ճակատներում եւ այլն»[51]: Ֆոշի անունից ՀՀ դիմումին պատասխանում է դաշնակից միացեալ զօրքերի շտաբի պետ, գեներալ Մաքսիմ Վէյգանը՝ իր պատասխանը յղելով խորհրդաժողովի նախագահին: Նա յայտնում է, որ հայկական ցանկութիւնը «որքանով էլ սկզբունքով արդարանալի է», սակայն նման միջոցառումը «պահանջում է այնպիսի ոյժեր, որոնք Անտանտի արդի հնարաւորութիւններից վեր են»: Զօրքերի փոխարէն Վէյգանը խորհուրդ է տալիս ՀՀ-ին «մատակարարել

---

[47] Ստորագրութիւն՝ «Քաղաքացի», «Կուսակցական թէ պետական դատ», «Ժողովուրդ» թերթ, օրգան Հայ ժողովրդական կուսակցութեան, Երեւան, թիւ 185, 1920 թ., 14 նոյեմբերի, էջ 2:

[48] ՀՌՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 4, էջ 62:

[49] Յոյսր միայն սեփական ոյժերի վրայ դնելու հիանալի օրինակ է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե Սուրէնեանցի կոչր հայ ժողովրդին: Հայոց հայրապետր յայտարարում էր, թէ «մենք պէտք է պաշտպանենք մեր մայրենիքր, օտարր մեզ չօգնեց եւ չի՛ օգնելու». Գէորգ Ե-ի կոչր տե՛ս «Էջմիածին» շաբաթաթերթր, 4 հոկտեմբերի 1920, թիւ 12, էջ 177-179: Հայոց հայրապետի կոնդակի (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թ. 20) ընթերցումն ու Գարեգին սրբազանի արտասանած ոգեշունչ ճառերր միայն էպիզոդիկ ոգեւորութեան պահեր են պարգեւել Գարսում եւ ճակատի զինուորների շրջանում, սակայն դրանք չէին կարող հրաշք կատարել:

[50] <Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948>, p. 767.

*[51] Op. cit. ՀՀ կառավարութիւնը Թիֆլիսում իր ներկայացուցչին հրահանգում էր թուրքական յարձակման մասին տեղեկացնել Յունաստանի ներկայացուցչին եւ նրանից իմանալ «կարո՞ղ են յունական զօրքերր, իրենց կողմից, յարձակման անցնել, ու դրանով թուրքական շարժումր թուլացնել» (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 400. փաստաթղթի յրիւ շարադրանքր տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետութիւնր 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմութիւն). փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու», Երեւան, 2000, փաստաթուղթ թիւ 242, էջ 290): Ուղղակի շշմեցնում է ՀՀ ղեկավարութեան քաղաքական թշուառութիւնր: Մինչ Աւետիս Ահարոնեան ներկայացնում էր յիշեալ դիմումը, ՀՅԴ «Յառաջ» օրաթերթպատասխանատուների նախօրեակի՝ հոկտեմբերի 5-ի համարում յոյս էր տեսել ընդամէնր մի քանի օր առաջ Փարիզից վերադարձած Ալ. Խատիսեանի հարցազրոյցր, որտեղ նա յատակօրէն ասում է. «Ձիմուղր անոնք (դաշնակիցները - Գ. Ե.) մեզի չի տրամադրեցին, եւ **բացէիբաց յայտնեցին, թէ Հայաստան պէտք է իր յոյսր դնէ իր բանակին վրայ»** («Յառաջ», Երեւան, 1920 թ., 5 հոկտեմբերի, էջ 1. ընդգծումը իմն է - Գ. Ե.):*

պատերազմական գոյքային միջոցներ, որոնք նրա հետ համաձայնեցուել են մի քանի ամիս առաջ»[52]: Այսքանից յետոյ էլ ՀՀ ղեկավարութիւնը յամառօրէն շարունակում էր նոյն յանկերգը երգել: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարութիւնը Վրաստանում ՀՀ լիազօր ներկայացուցչին 29 հոկտեմբերին յղած հեռագրով հրահանգում էր. «Խնդրեցէ՛ք դաշնակիցներից շտապ եւ ռէալ օգնութիւն՝ դեսանտ Տրապիզոնի[53] շրջանում, ռազմամթերքի մատակարարում եւ այլն»[54]: Հայ դիւանագէտը, ստանալով Կարսի անկման մասին հեռագիրը, տեսակցում է Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի բարձր կոմիսար Ստոկսի հետ եւ կրկին բարձրացնում դաշնակիցների օժանդակութեան հարցը: Բրիտանացի զինուորականը անկեղծօրէն խոստովանում է, որ «ըստ երեւոյթին, Անտանտը կա՛մ չի կարող, կա՛մ չի ցանկանում օգնել»[55]: Ստոկսը նախապէս՝ Կարսի ուղղութեամբ թուրքական յարձակման օրերին Երեւան եւ Կարս իր այցելութեան ժամանակ յստակօրէն ասել էր, թէ «ոչ մի օգնութեան յոյս չպիտի դնենք դաշնակիցների վրայ»[56]: Այդուհանդերձ Եւրոպայի վրայ յոյսը այնքան մեծ էր, «որ Կարսում պարտուելը կամ յաղթելը չէր համարւում ճակատագրական Հայկական հարցի համար»[57]:

Մինչդեռ իրողութիւնն այն էր, որ պատմական այդ ժամանակաշրջանում «հայութեան մեծ մասի աչքերը յառած էին դէպի հիւսիս. փրկութիւնը Ռուսաստանից էր սպասւում»[58]:

Բ. Կարսի անկման ռազմական պատճառները

Կարօ Սասունին կատարում է հետեւեալ պատկերաւոր համեմատութիւնը. «Բանակը կնմանի լարուած մեքենայի մը, որու կանոնաւոր շարժման ի տես մարդ կիհանայ եւ ակնապիշ կդիտէ: Բայց երբ մէկ պտուտակը այդ հսկայ մեքենային ձախողի ու դուրս գայ, մեքենան կանգ կառնէ, կամ անոր մասերը իրար սեղմելով՝ կջախջախուին»[59]: Գրեթէ նոյնը գրում է նաեւ Ստ. Ղորղանեանը. «Կառավարութիւնը պետական կուրս չունէր, <…> ուր բարդ մեքենայի բոլոր մասնիկները մէկը միւսին լրացնելով, եւ մէկը առանց միւսի ոչինչ, կարող են միայն ստեղծել կառավարչական

---

[52] *<Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948>, p. 769.*
[53] *Բնագրում՝ «Տրաբանի», որը սխալի կամ շփոթի հետեւանք է:*
[54] *Փաստաթուղթ՝ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 19, թթ. 34-36: Արտատպւում է «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմութիւն). փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածուից», փաստաթուղթ թիւ 276, էջ 322: Մինչեւ դաշնակիցներին դիմելը եւ նախքան հայ-թուրքական պատերազմի բռնկումը, ՀՀ կառավարութիւնը Տրապիզոնում դեսանտ իջեցնելու հարցով շօշափել է նաեւ Հարաւային Ռուսաստանում Կամաւորական բանակի հրամանատար Պետր Վրանգելի տրամադրութիւնը (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թթ. 400, փաստաթղթի ամբողջական շարադրանքը տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմութիւն). փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու», փաստաթուղթ թիւ 242, էջ 290): Ի դէպ, 1920 թ. յունիսին ՀՀ բանակի մուտքը Օլթի վերջնական նպատակ ունէր ապահովել գալ Տրապիզոնի շրջանում եւ հայոց՝ Սեւ ծով ելքի դրոյթը ամրագրել տալ մի քանի ամիս ետք Օսմանեան կայսրութեան հետ ստորագրուելիք խաղաղութեան դաշնագրում:*
[55] *ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 72: Հրապարակուել է «Բանբեր Հայաստանի արխիւների» հանդէսում, 1971, թիւ 1, փաստաթուղթ թիւ 7, էջ 37: Ռուսերէն բնագիրը տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմութիւն). փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու», փաստաթուղթ թիւ 281, էջ 327:*
[56] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 67:*
[57] *Հայկ Ասատրեան, «Վերանորոգչական խորհրդածութիւններ», «Ռազմիկ» կիսաշաբաթաթերթ, Սոֆիա, թիւ 113-120, 1938-1939: Արտատպուել է Հայկ Ասատրեանի «Վերանորոգչական շարժում (խորհրդածութիւններ)» գրքոյկում, «Ազգայնական ակումբի» հրատարակութիւն, Երեւան, 2002, էջ 13:*
[58] *Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երեւան, 1993, էջ 521:*
[59] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 6, էջ 85:*

ապարատի ներդաշնակ ընթացքը»[60]:

Պետական վարչամեքենայի բնականոն եւ արդիւնաւէտ աշխատանքի համար կարեւոր են ոչ միայն բանակի ռազմական, այլեւ նրա ու հասարակութեան բարոյահոգեբանական բարձր յատկանիշների առկայութիւնը:

Իսկ ինչպիսի՞ն էին այդ որակները Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնում ընդհանրապէս եւ բանակում՝ մասնաւորապէս: Որո՞նք էին Կարսի անկման եւ անկախ, իրականում՝ կիսանկախ պետականութեան կործանման ռազմական պատճառները:

Բ. 1. Ձուտ ռազմական պատճառներ եւ սխալներ

Բ. 1. 1. Ռազմական անպատրաստութիւն

ՀՀ բանակը, յատկապէս Կարսի մարզում, ամիսներով «մարզուել էր» պան-թյանով՝ յօգուտ իր հրամանատարների, մինչդեռ թուրքական բանակը վեց ամիս լրջօրէն եւ հոգեբանօրէն նախապատրաստուել էր պատերազմին:

Պատերազմին անպատրաստ լինելու փաստը հաստատում են շատ յուշագրողներ, որոնց թւում Սիմոն Վրացեանն[61] ու Կարօ Սասունին[62]: ՀՀ ղեկավարութիւնը կարծում էր, որ բանակը զէնք-զինամթերքով, սննդով, հանդերձանքով, վառելանիւթով եւ փողով ապահովելը մարտունակ բանակ ունենալ է նշանակում՝ հիմնովին անտեսելով բարոյահոգեբանական գործօնը, որը Հայկական բանակում բաւականին ցածր մակարդակում էր[63]: 1918 թ. մայիսին հերոսական դիմադրութեամբ թուրքերին Ախուրեանի ձախ ափը շպրտած Հայկական բանակն ու ՀՀ հայ ողջ հասարակութիւնն ապրում էին պարտուողական հոգեբանութեամբ: Պետական բիւջէի ծախսային մասի մօտ 85 տոկոսը յատկացւում էր բանակի կարիքներին[64]: «Սպաներն ու զինուորական պաշտօնեաները ստանում էին լաւագոյն վարձատրութիւնը: Որբերին ու գաղթականութեանը յատկացուած ալիւրի, կաթի, հագուստի մի մասը տրւում էր զօրքին: Կառավարութիւնը աշխատում էր ըստ ամենայնի բաւարարել զօրքի պահանջները, եւ այնուհետեւ միայն մտածել ժողովրդի այլ կարիքների մասին»[65]: Բայց զինուորները մնում էին մերկ, քաղցած եւ անխնամ[66]:

Պատերազմին անպատրաստ լինելու տխուր փաստը վերաբերում

---

[60] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 10: Շարադրանքն այսպէս է բնագրում: Ընդգծումը հեղինակինն է:*

[61] *Ըստ Ս. Վրացեանի՝ Հայաստանը «**բոլորովին** պատրաստ չէր այդ պատերազմին» (Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երեւան, 1993, էջ 504. ընդգծումն իմն է - Գ. Ե.):*

[62] *Ըստ Կ. Սասունու՝ «Հայաստանի կառավարութիւնը <…> անպատրաստ էր թուրքերու կողմէ բացուած պատերազմի մը: <…> Ոչ ոք մտքէն կանցընէր, թէ քաղաքականապէս ճգնուած Տաճկաստանը Հայաստանի դէմ պատերազմական գործողութիւններու նախաձեռնութիւնը իր վրայ պիտի վերցնէր» (ՀԱՊ, «Հայրենիք» 1926, թիւ 5, էջ 75):*

[63] *Նոյն սիպտակ այսօր անում են Հայոց բանակի հրամանատարներն ու քաղաքական ղեկավարութիւնը՝ հիմնովին անտեսելով զինուորների մարտական ոգին բարձրացնելու ամենակարեւոր գործօնը բանակում եւ հասարակութեան մէջ օրինականութեան, արդարութեան, կարգապահութեան եւ ամենայն վսեմ գաղափարների անվերապահ գնդիշխանութիւնը: Բանակը հասարակութեան հայելին է, ասելին այդ հասարակութեան անբաժան մասն է. այսինքն՝ հասարակութեան բարոյահոգեբանական մթնոլորտը գոնէ նոյնութեամբ տիրում է տուեալ հասարակութեան բանակում: Ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել: Սա աքսիոմա է որեւէ հասարակութեան եւ նրա բանակի համար՝ բոլոր ժամանակներում:*

[64] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 67: ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թթ. 194, 253: Նոյնը, գ. 18, թ. 39:*

[65] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 67:*

[66] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 39:*

էր կեանքի առհասարակ բոլոր ոլորտներին (տնտեսական, քաղաքական, դիւանագիտական եւ այլն), մասնաւորաբար բանակի ու հասարակութեան՝ պատերազմին հոգեբանական նախապատրաստութեանը: ՀՀ պարբերական մամուլը հեղեղուած էր թուրքերի ու նրանց արեւելեան ցեղակիցների հետ բարիդրացիութեան եւ նոյնիսկ բարեկամութեան մասին հրապարակումներով՝ բթացնելով թշնամու ճանաչման ժողովրդական զանգուածների եւ զինուորների ընկալումը:

Բ. 1. 2. Ռազմական պլանի եւ քարտէզների չգոյութիւնը

Հայկական բանակի հրամանատարութիւնն ու զօրաց (պաշտպանութեան) նախարարութիւնը, ի շարս իրենց համընդհանուր անփութութեան, անտեսել էին այս յոյժ կարեւոր ռազմական գործը: Յուշագրողների մեծ մասի վկայութեամբ՝ չկար ռազմական ընդհանուր յատակագիծ-պլան, որով առաջնորդուէր Հայկական բանակը յարձակողական թէ պաշտպանական մարտեր մղելիս: Բացակայում էր ներդաշնակութիւնը զօրքի տարբեր միաւորների գործողութիւնների միջեւ: «Սպայ Մկրտիչ Նաւասարդեան կպնդէ, թէ հայ-թրքական պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, իրենք որեւէ ռազմական ծրագիր ստացած չէին իրենց հրամանատարութիւնէն որեւէ ճակատամարտի, նահանջի եւ այլքի համար»[67]:

Անփութութիւն է դրսեւորուել նաեւ ռազմական քարտէզների հարցում: Դրանք պէտք է պարբերաբար փոփոխուէին՝ արտայայտելով վերջին պահի ռազմական իրադրութիւնը: Մինչդեռ ոչ միայն այդպիսի օպերատիւութիւն չի եղել, այլեւ վկայութիւններ կան, որ կա՛մ ռազմական քարտէզներ չեն եղել նոյնիսկ Կարսի ամրութիւնների զօրահրամանատար Փիրումեանի շտաբում, կա՛մ էլ դրանցից հասկացող սպաներ չեն եղել: Այդպիսի երեք օրինակ բերում է Ստ. Ղորղանեանը.

- Խմբապետներից Փիլոսը ճակատից տեղեկութիւններ բերում է Փիրումեանի շտաբ, «բայց աւելի քան կէս ժամ պէտք էր քարտէզ գտնելու համար»[68]:

- Կարսի անկման նախօրեակին սպարապետ Նազարբէգեանը Երեւանից հեռագրով հրահանգ է տալիս գեներալ Փիրումեանին՝ յատուկ ուշադրութիւն դարձնել Վեզինքէօյի բարձունքների վրայ՝ այդ առթիւ փոխանցելով դրանց ծածկագիր համարները:

«- Այս ի՞նչ դիրք է, Վահան, հառաչելով հարցնում է գեն. Փիրումով իր շտաբի պետին:

- Սատանէն կիմանայ,- անհոգ պատասխանում է նախկին տիրացուն[69]: - Գնանք տուն, Դանիէլ-բէգ, այնտեղ կիմանանք»[70]:

Ի լուր այս ռազմական անգրագիտութեան՝ յուշագրողն արձանագրում է. «Կարսի շտաբի պետը միշտ եղել է բարձր զինուորական ուսում ստացած մասնագէտ, եւրոպական լեզուներ իմացող, վարպետ ռազմական քարտէզի ընթեցանութեան մէջ եւ զինուորական գրականութեան հետ մօտ ծանօթ մարդ»[71], մինչդեռ Վահան Տէր-Առաքելեանը «պատերազմի ժամանակ մեր եկեղեցիներից մէկում դպիր,

---

[67] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 36:*
[68] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թթ. 16:*
[69] *Փիրումեանի շտաբի պետ, գնդապետ Վահան Տէր-Առաքելեանը սոխորել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում, յաւ ձայն ունէր, Կոմիտաս վարդապետի սիրելի աշակերտներից էր: Զինուորական թեզի կրթութիւն է ստացել Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում: Նա հիանալի երգել է նոյնիսկ գերութեան մէջ՝ իր քաղցր ձայնով «գերելով» հայ գերի եւ թուրք յաղթական զինուորականներին…*
[70] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 369-370:*
[71] *Նոյնը, թթ. 414-415:*

տիրացու էր»[72]:

- Ռազմական պլանի եւ կապի բացակայութեան պատճառով գնդապետ Իշխանեանի հրամանատարած 7-րդ գունդը Կարսի անկման օրը գտնւում էր Կարսից արեւելք՝ մի քանի կիլոմետր հեռաւորութեամբ եւ չէր իմանում ի՞նչ անել[73], մինչդեռ նրան ռազմական ակտիւ գործողութիւններին ընդգրկելը կարող էր բեկումնային լինել:

Փիրումեանի շտաբը «փայլել» է անփութութեան այլ փաստերով: Ծաղրելով նրան եւ շտաբ բառը չակերտաւորելով՝ նահանգապետ Ղորղանեանը գրում է, որ նա «անկազմակերպ, առանց քարտէզների, առանց որեւէ կապի զօրակայանների հետ, առանց սուրհանդակների, լրտեսների, տեղեկութիւնների, հերթապահ աւտոմոբիլների, առանձին յանձնարարութիւնների սպաների եւ առանց օգնական տեղեկատու (հետախուզական - Գ. Ե.) մարմնի նման էր աւելի մի անկեալանոցի եւ ոչ երբեք ինքնակալ հրամանատարական կայանի»[74]:

Այդուհանդերձ Ղորղանեանը, հակասելով ինքն իրեն, վկայում է, թէ եղել է ռազմական պլան, որը «կազմուած էր շատ իմաստալից եւ մեծ ռազմական արժէք ունէր»: Դա նախատեսում էր, որ Դրոյի եւ գնդապետ Հասան-Փաշայեանի[75] զօրամասերը, ռազմաճակատի համապատասխանաբար ձախ (Արաքսի հովիտ) ու աջ (Ախուրեան) կողմերից պետք է շրջապատեն թուրքական զօրքը թիկունքից: «Եւ եթէ հայ սպայութիւնը համակուած լիներ իր պարտաւորութիւնների սրբութեամբ, Կարաբէքիր իր ամբողջ բանակով մեր պատուաւոր գերին կլինէր»[76]: Սակայն այս պլանը հիմնովին ձախողւում է փոխգնդապետ Ղոնդախչեանի ապիկարութեան պատճառով (այս մասին՝ յետագայ շարադրանքում):

Յղելով Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ թուրքական գրաւման բանակի բարձրաստիճան սպաներից ստացած տեղեկութիւնները՝ ՀՀ բանագնացներից Ստեփան Ղորղանեանը յայտնում է, որ «թիւրքաց հրամանատարը երկու բան շատ է սիրում – քարտէզ եւ հեռադիտակ… Քարտէզի առաջ նա նստում է ժամերով, ուսումնասիրում եւ իր ռազմական դասաւորումները անում, իսկ արշաւի ժամանակ նա ձեռքից վայր չէ թողնում հեռադիտակը…»: Յուշագրողն անմիջապէս աւելացնում է՝ ծաղրանքով. «Ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մեր Կարսի գեներալները…»[77]:

Բ. 1. 3. Ռազմական ոյժերի կենտրոնացման եւ խելամիտ (ռացիոնալ) օգտագործման սկզբունքի բացակայութիւնը կամ արհամարհումը

Հասկանալի է, որ թաթարա-բոլշեւիկեան յարձակումների պատճառով հանրապետական բանակի մի զգալի մասը ստիպուած էր գտնուել Սիւնիքում, Նախիջեւանի սահմանում, Դիլիջանի հատուածում[78] եւ ՀՀ մահմեդական հոծ զանգուած ունեցող բնակավայրերում[79], մինչդեռ

---

[72] *<ԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 58:*
[73] *Նոյնը, գ. 11, թթ. 4-7:*
[74] *Նոյնը, գ. 14, թթ. 21-22:*
[75] *Աղբիւրներում նշւում է երկու ազգանունով՝ Հասան-Փաշայեան եւ Ղասաբբաշեան:*
[76] *<ԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 8, թթ. 1-2:*
[77] *Նոյնը, գ. 17, թ. 19:*
[78] *<Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948>, p. 652.*
[79] *ՀՀ բանակի պարտութեան ռազմական բնոյթի պատճառների շարքում յուշագրող Վահէ Արծրունին նշում է «մեր ճակատին անհամեմատ մեծութիւնը (գրեթէ երկրի ամբողջ շրջապատը՝ հաշուած ներքին ճակատը)» (Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 36): Այսօր եւս հպարտանալով հպութիւնը ունի նոյնքան մեծ ճակատ, միեւնոյն ՀՀ պաշտպանութեան նախարարի օգնական, ոչ հաչախսս, Կոմկուսի շրջկոմի մի նախկին առաջին քարտուղար-գեներալ-բաղաքագիտութեան դոկտոր Հայկ Քոթանջեանի գլխաւորած խումբը*

Կարաբէքիրը ՀՀ բանակի դէմ հանել էր Արեւմտեան Հայաստանի գրաւեալ տարածքում (Արեւելեան Անատոլիա) գտնուող թուրքական բոլոր օրքերը՝ ընդամէնը մէկ վաշտ թողնելով իր օրակայանում՝ Կարինում: Սակայն ՀՀ օրքերի մնացեալ հնարաւորութիւններն էլ չգործածուեցին խելամիտ ձեւով, ինչպէս պահանջում է ռազմական գիտութիւնը: Դրա լաւագոյն օրինակը Սեպուհի բրիգադի հետ պատահածն է: Գեներալներն ու գնդապետները, թշնամանքի հասնող ատելութիւն ունենալով Սեպուհի նկատմամբ, բաժան-բաժան էին թողել նրա հրամանատարած բրիգադը: Վերջինիս մէջ մտնող 7-րդ գունդը գտնւում էր Իգդիր-Սուրմալուի ճակատում, իսկ 8-րդը՝ Կարսի ճակատում (ընդ որում, վերջինիս գումարտակներն էլ տարբեր դիրքերում էին տեղակայուած[80]), բրիգադի մէջ մտնող Սմբատի կամաւորական խմբերը՝ Արդահանի շրջանում. նրանք իրարից լուր չունէին եւ ենթակայ էին տարբեր հրամանատարների: Պատերազմի առաջին շաբաթներին Սեպուհի բրիգադը, որպէս առանձին օրամիաւորում, փաստօրէն գոյութիւն չունէր:

Այս սկզբունքն անտեսելու մէկ այլ օրինակ էր 7-րդ գնդի հնարաւորութիւնների չօգտագործումը, ինչպէս տեսանք «Ռազմական պլանի եւ քարտէզների չգոյութիւնը» ենթաբաժնում:

Բ. 1. 4. Ռազմական մանեւրի բացակայութիւնը

Ռազմական ոյժերի ոչ կենտրոնացուած վիճակը մեծապէս նուազեցնում է մանեւրելու հնարաւորութիւնները: Հայկական բանակի հրամանատարութեան սխալներից մէկն էլ ոյժերի ոչ համախմբման պայմաններում հոկտեմբերի 14-ի հակայարձակումը նախաձեռնելն էր, որն աւարտուեց անյաջողութեամբ, եւ որից յետոյ դասալքութիւնների, պարտութիւնների եւ նահանջների շղթան դարձաւ ոչ միայն անխուսափելի, այլեւ անկառավարելի, իսկ «Կարսի յանձնումը հեշտ ըմբռնում դարձաւ»[81]: Եթէ Սեպուհի բրիգադի միաւորները Իգդիրից եւ Դիլիջանից հասած լինէին Կարսի ռազմաճակատ եւ օգտագործուէին Կարաբէքիրի օրքի թոյլ կէտերին հարուածելու համար, ՀՀ բանակի հակայարձակման ճակատագիրը, մեծ հաւանականութեամբ, այլ կլինէր: Հայկական հակայարձակման հիմնական թիրախը ռազմաճակատի կենտրոնական հատուածն էր, որտեղ թուրքերի դիրքերը ամենաուժեղն էին: Հայկական այս անյաջողութիւններին եւ բացթողումներին հակառակ՝ ռազմական գործի մեծ մասնագէտ Կարաբէքիրը նաեւ ռազմական մանեւրների ու ռազմական խաբէութեան հիանալի վարպետ էր: Օգտուելով Կարսից մինչեւ Անի (աւելի ճշգրիտ՝ Կարսի հարաւում Հաճի Խալիլ բարձունքից մինչեւ Ախուրեան) ձգուող մօտ 50 կիլոմետր տարածութեան պաշտպանութեան գրեթէ չգոյութիւնից, որը ռազմական «մեծ սխալ» էր[82], հոկտեմբերի վերջին օրերին իր ոյժերի մեծ մասը մանեւրելով ուղարկեց Կարսի արեւելեան կողմը՝ այսպիսով պաշարելով Կարսի ամրութիւններին ապաւինած հայկական զօրքը եւ, միաժամանակ, փակեց Կարս-Ալեքսանդրապոլ խճուղին ու երկաթուղագիծը: Այդ օրերին (հոկտեմբերի 27-ին եւ 28-ին), «թշնամու գլխաւոր ոյժերը կորսուած էին», եւ Կարսի հրամանատարութեան այդ օրերի «զեկուցումները կարելի է բնութագրել «փնտռտուք» բառով»[83]: Եւ միայն Հաճի Խալիլ, Մեծ Եահնի եւ Ույլար բարձունքներում ու Վեզինքէօյում (Կարսի

պետութեան «Ազգային անվտանգութեան հայեցակարգ» կոչուող փաստաթղթում նոյնիսկ Թուրքիան ու Աղրբէջանը չի յայտարարում ՀՀ-ին թշնամի երկրներ…

[80] *Այսպէս՝ 8-րդ գնդի երկրորդ գումարտակը ուղարկուած էր Արդահանի շրջան, այսինքն՝ Կարսի ռազմաճակատի ծայրագոյն աջ թեւը, իսկ առաջին գումարտակին հրամայուել էր գրաւեցնել Հաճի Խալիլ լեռան շրջակայքը, այսինքն՝ նոյն ռազմաճակատի ձախակողմեան ամենահետաւոր հատուածը. տե՛ս ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 5 նոյեմբերի, էջ 2:*

[81] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 6, էջ 87:*

[82] *Նոյնը, էջ 92:*

[83] *Նոյնը, թիւ 7, էջ 69:*

արեւելքում) գտնուող մի բուռ հայկական վաշտերի հերոսական դիմադրութիւնը փոքր-ինչ ուշացրեց թուրքական հիմնական ոյժերի առաջխաղացումը, բայց արդէն շատ ուշ էր իրավիճակը շտկելու համար: Մինչ ակադեմիական կրթութեամբ բարձրաստիճան զինուորականները՝ գեներալներ Արտեմ Յովսէփեանը, Դանիէլ-բէգ Փիրումեանը, Մովսէս Սիլիկեանը եւ վերջինիս շտաբի պետ, գնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլեանը ռազմական հարուածի սխալ տակտիկա էին ընտրել, զինուորական տարրական կրթութիւն չունեցող Սեպուհն առաջարկում էր ճիշտ եւ ճիշտ այն տակտիկան, որն ընտրեց Կարաբէքիրը հոկտեմբերի վերջին օրերին: Սեպուհի մօտ ծառայած անանուն օրագրողը հոկտեմբերի 14-ին գրառել է նաեւ հետեւեալը. «Սեպուհը դեռ սկզբից դէմ էր այդպէս շուտափոյթ ընդհանուր յարձակման անցնելուն, նրա կարծիքով, ճակատից եթէ յարձակուելու լինենք, բնաւ չենք յաջողի, եւ այդպէս էլ եղաւ: Նա գտնում էր, որ մեր ուժեղ յարձակումները պէտք է կատարուեն թեւերից, մանաւանդ ձախից[84], որտեղ մենք անպատճառ պէտք է անցնենք թշնամու թիկունքը եւ այդպիսով ստիպենք նրան թուլացնել կենտրոնը եւ ապա հարուածել նրա կենդանի ոյժերին: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով հրամանատարութիւնը նախընտրել էր այլ կերպ որոշել ընդհանուր յարձակման ծրագիրը»[85], յոյս ունենալով յաջողութեան հասնել ռազմաճակատի հենց կենտրոնական հատուածում:

Իր յուշերում Կարաբէքիրն ասում է, որ հայերի հետ իր նախորդ բախումների ժամանակ միշտ յարձակուել է կենտրոնից, սակայն Կարսի դէպքում որոշեց խաբել հայոց զօրքի հրամանատարներին՝ մոլորեցնելով նրանց նախորդ բախումների նոյն սցենարով եւ, երկրորդ, օգտուել իր ունեցած այլ առաւելութիւններից. «Իմ այս տեղերը (Կարսի շրջանը - Գ. Ե.) եւ Կարս բերդաքաղաքին հողերը թիզ առ թիզ ճանչնալս, հայոց տկար կէտերը գիտնալով, Կարսի վրայ փոխանակ ճակատէն յարձակելու, արեւելքէն յարձակիլս եղած է»[86]:

Բ. 1. 5. Տեղանքի առաւելութիւնները գնահատելու անկարողութիւնը

Այս առնչութեամբ մարտերի մասնակից Հայ Գնդունին նշում է խրամներ փորելու, գրաւած դիրքերը ամրացնելու, պաշտպանելու եւ դրանք անվտանգ դարձնելու մտահոգութեան բացակայութիւնը: Աւելին՝ նա նշում է «պատսպարուելու, թշնամիէն չնկատուելու եւ չխուզարկուելու համար էական նշանակութիւն վայելող վարժութեան եւ բծախնդրութեան պակասն ու ամբողջական բացակայութիւնը»[87] Հայկական բանակում:

Բ. 1. 6. Ռազմական հետախուզութեան եւ հակահետախուզութեան խայտառակ վիճակը

Բոլոր յուշագիրները վկայում են այս մասին[88]՝ առհասարակ հայկական հետախուզութեան ու հակահետախուզութեան գործունեութիւնը բնութագրելով չափազանց խիստ ածականներով՝ «ողբալի», «անբաւարար», «մեր ամենաթոյլ կողմերէն մէկը»[89], «շատ ողբալի»[90], «անչափ անգոյն, անչափ ողորմելի»[91], հեգնական իմաստով՝ «բարձր, նուիրական

---

[84] *Այսինքն՝ Կարսի հարաւից:*
[85] *Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 98-99:*
[86] *«Քեազըմ Կարաբէքիրի յուշերը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ թրքական յարձակումներուն մասին», «Ջարթօնք», 1966 թ., 10 օգոստոս, էջ 2:*
[87] *ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2:*
[88] *Տե՛ս, օրինակ, ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 123-124:*
[89] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 33, 71, 284:*
[90] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 5, էջ 75:*
[91] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 53:*

հաստատութիւն»[92], իսկ նրա Կարսի բաժանմունքը, որը ղեկավարում էր գլխապետ Մեդվեդեւը, «մի ծաղր էր եւ ոչ լուրջ հաստատութիւն»[93]: Ուղղակի ապշել կարելի է՝ կարդալով հետեւեալ վկայութիւնը. «Արդահանի եւ Կարսի բնիկ թուրք երեւելիներէն ոմանք <…> պատերազմը չսկսած նոյնիսկ կայցելէին սահմանագլուխը պաշտպանելու կոչուած մեր գունդերու եւ այսպես գիտակ կպահուէին մեր բոլոր պետական-զինուորական բնոյթ կրող խնդիրներուն»[94]: Թուրքական հետախուզութեանը օգնում էին նաեւ ՀՀ տարբեր մասերում ցրուած մուսուլման բնակիչները: Միւս կողմից, ըստ Հայ Գնդունու, «Երեւանը ձեռք չէր առած եւ չէր առներ ոչ մէկ ազդու զէնք՝ թափանցելու թշնամի Թուրքիայի ծրագիրներուն եւ հաշիւներուն»[95]: Նոյն աղբիւրը յայտնում է, որ հայկական ռազմական հետախուզութիւնն ու հակահետախուզութիւնը «պարզապէս մոռցուած, անտեսուած էր հայկ. բանակին իրաւասու եւ պատասխանատու պետերէն»[96]: Այդ մարմինը «ոչինչ չգիտէր, նա զբաղուած էր ինտրիգներով եւ իր հաշիւներով, բայց ոչ պետական վսեմագոյն իմաստի պահպանութեամբ: <…> Մեր հրամանատարութիւնը ոչինչ չգիտէր, թէ ի՞նչ է կատարւում սահմանից այն կողմը, նա չգիտէր եւ երկրի տրամադրութիւնը դէպի ժամանակի վերապրումները»[97]: Այս մարմինը Երեւան ուղարկած իր գրութիւններով հերքում էր հետախուզական բնոյթի այն տեղեկութիւնները, որ ձեռք էր բերում Կարսի նահանգապետը Արդահանի հայկական իշխանութեան գաւառապետ Իբրահիմ Կաղիմովի եւ նահանգի քուրդ երեւելիների միջոցով[98]:

Հայկական հետախուզութեան գրեթէ չգոյութեան պատճառով բարձրագոյն հրամանատարութիւնն ու գլխաւոր շտաբը մինչեւ պատերազմի աւարտը իրական պատկերացում չեն ունեցել թուրքական ոյժի եւ պլանների մասին[99]: Հայ Գնդունին յայտնում է, որ անձնապէս միշտ լսում էր Կարսի ռազմաճակատի գլխաւոր՝ կենտրոնական հատուածի անմիջական հրամանատար գեներալ Արտեմ Յովսէփեանի հետեւեալ տրտունջը. «Թշնամուց ոչ մի լուր չունեմ, չեմ իմանում թէ ի՞նչ է անում, ի՞նչ մտածում»[100]: Արտ. Բաբալեանը վկայում է, որ «մինչեւ վերջն էլ Թիւրքիայում գործակալներ չունեցանք»[101]: Այս պատճառներով «տիրում էր կատարեալ անտեղեակութիւն»[102]: Յատուկ ծառայութիւնները, որոնք պար-

---

[92] *Նոյնը, գ. 7, մաս 2, թ. 297:*
[93] *Նոյնը, գ. 6, թ. 17: Տարօրինակ է, որ պատմական գիտութիւնների թեկնածու Վանիկ Վիրաբեանը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան բանակի հետախուզութեանը նուիրուած իր աշխատութեան մէջ (Վանիկ Վիրաբեան, «Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան յատուկ ծառայութիւնները 1918-1920 թթ.», Երեւան, 1998) դրական երանգներով է ներկայացրում այս մարմնի աշխատանքը, մինչդեռ յուշագրութիւններն ու փաստաթղթերը վկայում են հակառակը, առնվազն հետախուզական մարմինների դեկավարութեան անփոյթ մօտեցման մասին: Այդուհանդերձ Վ. Վիրաբեանը խոստովանում է, որ հայկական յատուկ ծառայութիւնները «ի վիճակի չեղան քիչ թէ շատ շօշափելի առաւելութեան հասնել, հենց թէկուզ թուրքական յատուկ ծառայութիւնների (մասնաւորապէս հակահետախուզութեան) դէմ պայքարում» (էջ 21): Շատ մեղմ է ասուած… Ի՞նչ «առաւելութիւն». հայկական եւ թուրքական հետախուզութիւնների միջեւ համեմատական անցկացնելն իսկ ճիշտ չէ տուեալ ժամանակաշրջանի համար:*
[94] *ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2:*
[95] *Նոյն տեղում:*
[96] *Նոյն տեղում:*
[97] *ՀԱԱ, ֆ. 477, գ. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 125-126:*
[98] *Նոյնը, թթ. 124-126:*
[99] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 53-54: Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 409, ծնթ. 29 (հեղինակ՝ Գեղամ Բադալեան): ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2: Վանիկ Վիրաբեան, «Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան յատուկ ծառայութիւնները 1918-1920թթ.», էջ 21: ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 4, էջ 61:*
[100] *ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2:*
[101] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 53:*
[102] *Նոյնը, էջ 54:*

տաւորուած են տեղեկութիւններ ապահովել քաղաքական ու զինուորական դեկավարութիւնը, 1920 թ. աշնանը «թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեակին, շատ աղօտ պատկերացումներ ունէին հենց այդ թուրքական բանակի թէ՛ թուաքանակի, թէ՛ պլանների եւ թէ՛ առհասարակ շատ հարցերի վերաբերեալ»[103], Կարաբէքիրի զօրաբանակի կենտրոնի՝ «Էրզրումի աշխատանքները անծանօթ եւ գաղտնի կմնային հայ կառավարութեան համար»[104], վկայում է Կարօ Սասունին: Հակառակ այս ամենի՝ Կարաբէքիր «երբեք քայլ մը չէր առներ <…> առանց իր հակառակորդի թոյլ կողմը եւ ամենաանդրադարձ րոպէն ճշտելու»[105]:

Թուրքական հետախուզութիւնը հայկական միջավայրում գործել է համարեա անարգել եւ մեծ արդիւնաւէտութեամբ: Արժանահաւատ աղբիւր տէր Կորիւն քահանայ Քոթանջեանը, որը Կարսից ամենավերջինը դուրս եկող հայերից է (գրաւուած քաղաքում մնացել է երկու տարի), վկայակոչում է թուրքական 9-րդ դիւիզիայի հրամանատար, գնդապետ Հիւսնի բէյի խօսքը. «Ձեր բոլոր ժողովներում խօսուած ճառերը եւ զինուոր[ական] գաղտնի որոշումները մեզ անմիջապէս տեղեկացնում էին մեր բարեկամ հայերն ու մոլոկանները»[106]: Հնարաւոր է, որ թուրք զինուորականը չափազանցնում է, սակայն նման բան ասելու որոշակի հիմքեր կային: Հայազգի բոլշեւիկները բացայայտօրէն կոչ էին անում հայկական պետութեան կործանման եւ լրտեսում էին ի վնաս սեփական ազգի ու պետութեան շահերի՝ յօգուտ «եղբայր», «ինտերնացիոնալիստ» թուրքերի: Կարաբէքիրի մօտ կային ուրացող հայազգի տականքներ, այդ թւում՝ նախկինում Հայ Կաթոլիկ եւ Հայ Առաքելական եկեղեցիների մի վարդապետ, որը իսլամ կրօնն էր ընդունել եւ Կարաբէքիրի առանձին թարգմանն էր դարձել[107], մի «հրէշ հայ դաւաճան»[108], որը «չարագործ ոստիկանի պաշտօն էր կատարում»[109]:

Կարելի՞ էր հայկական շահերին նուիրուած հետախուզական մարմին ակնկալել այն դէպքում, եթէ Հայկական բանակի գլխաւոր շտաբի հետախուզական բաժինը (որի վրայ դրուել էին նաեւ հակահետախուզական պարտականութիւնները), ի թիւս գլխաւոր շտաբի այլ բաժինների, ստեղծել է ռուսական բանակի սպայ, սկզբնական շրջանում գեներալ Անտոն Դենիկինի ոչ պաշտօնական ներկայացուցիչ, գնդապետ Զինգեւիչը: Նա ողջ ՀՀ բանակի գլխաւոր շտաբը կազմաւորել էր Դենիկինի Կամաւորական բանակի նոյն մարմինների պատճէնումով (Դենիկինն էլ պատճէնել էր ռուսական ցարական բանակի համապատասխան մարմինները)[110]՝ առանց հաշուի առնելու Հայկական լեռնաշխարհի տեղագրութիւնը, ժողովրդագրական կազմը, ՀՀ բնակչութեան եւ հայ զինուորի էթնոհոգեբանական եւ

---

[103] *Վանիկ Վիրաբեան, «Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան յատուկ ծառայութիւնները 1918-1920թթ.», էջ 21:*

[104] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 4, էջ 61:*

[105] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 91:*

[106] *«Բանբեր Հայաստանի արխիւների», թիւ 1, 2006, էջ 107: Ըստ ականատե՛ս Գարեգին Եպս. Յովսէփեանցի՝ քաղաք մնած ասկեարներն ու բաշիբոզուկները ամեն տեսակ այլանդակութիւն գործելիս խնայում էին իրեն՝ եկեղեցականի մօրուքն ընդունելով որպէս մոլոկան առանձնաւորի յատկանիշ եւ նոյնիսկ ասում էին, թէ «մոլականները մեր եղբայրներն են» («Բանբեր Հայաստանի արխիւների», 1989, թիւ 3, էջ 130):*

[107] *Նոյնը, էջ 104:*

[108] *Արտաշէս Ալեքսանդրեան, «Կարս 1920-21», էջ 62:*

[109] *«Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը», էջ 49: Իր ուրացում-դաւաճանութիւնն առաւել շեշտելու համար «Հիւսյաթ» (թուրքացուած արաբերէնով նշանակում է «ճիշտ կրօնի ուղին ընտրած»), աշխարհական անունով՝ Թադեւոս, կրօնականով՝ Էմմանուէլ կոչուած այս տականքը նոյնիսկ իւսփանեց գերութիւնից Գարեգին Եպս. Յովսէփեանցի փախուստը (նոյն տեղում): Այս ազգուրաց դաւանանի ստորութիւնների մասին յաւելեալ տե՛ս Արտաշէս Ալեքսանդրեան, «Կարս 1920-21», էջ 67, 91-94, 103-104:*

[110] *Վանիկ Վիրաբեան, «Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան յատուկ ծառայութիւնները 1918-1920թթ.», էջ 13:*

ռազմահոգեբանական առանձնայատկութիւնները եւ այլն[111]: Ուղղակի շշմել կարելի է՝ տեղեկանալով, թէ ՀՀ բանակի գլխաւոր շտաբի հետախուզական բաժինն իր տեղեկագրերը (աւելորդ է ասել, որ դրանք կազմւում էին ոչ պետական լեզուով՝ ռուսերէնով), պատրաստում էր երկու օրինակից, որոնցից մէկն ուղարկւում էր մինիստր-նախագահին (վարչապետին), երկրորդը՝ Դենիկինին… Եւ միայն 1920 թ. երկրորդ կէսին, երբ հայ-թուրքական փոքրածաւալ ընդհարումներն սկսուել էին ՀՀ բանակի՝ Օլթիի վրայ յարձակումով, եւ Դենեկինի Կամաւորական բանակն էլ Հիւսիսային Կովկասում իրարայաջորդ պարտութիւններ էր կրում Կարմիր բանակից, ՀՀ կառավարութիւնը փորձեց դենիկինեան հաւատարմութիւն ունեցող սպաներին մեկուսացնել «հետախուզական գործունէութիւնում անմիջական դերից, որը նրանք վարում էին տենդենցիոզ կերպով եւ յարմարեցնելով գլխաւորապէս Դենիկինի Կամաւորական բանակի շահերին»[112]:

Ի դէպ, «հայկական հետախուզութիւնն իր աւանդական ապիկարութիւնը ցոյց կու տար նաեւ հայ-ադրբեջանական ճակատին վրայ»[113]:

Մէկ այլ ողբերգական փաստ է այն, որ հատուկենտ դէպքերում երբ հայկական հետախուզութեանը յաջողւում էր ինչ-որ կարեւոր տեղեկութիւններ կորզել, քաղաքական ղեկավարութիւնը պատշաճ լրջութեամբ չէր վերաբերում դրանց[114]:

Ասուածից կարելի է ենթադրել, որ Հայկական բանակի սեփական երկու ինքնաթիռների արդիւնաւէտութիւնը ռազմական հետախուզութեան գործում բաւականին ցածր է եղել:

Բ. 1. 7. Ամերիկայեցիօրէն յանցաւոր ներողամտութիւնը ապահովի զօրահրամանատարների նկատմամբ: Ուշացած փոխարինումներ

Գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանեանի ապիկար ղեկավարութեան պատճառով Կարսի ռազմաճակատի աջ թեւի անյաջողութիւններից յետոյ միայն հոկտեմբերի կէսին այդ տեղամասում նրան՝ փոխարինումը Սեպուհով այն էլ իր բրիգադի ընդամէնը մէկ մասով, բաւական ուշացած միջոցառում էր: Իսկ այդ միջոցին 15 օր (սեպտեմբերի 20-ից հոկտեմբերի 5-ը) ռազմաճակատի աջ թեւը հրամանատար չի ունեցել[115]: Է՛լ աւելի յանցաւոր էր անընդհատ անյաջողութիւններ արձանագրող գեներալ Յովսէփեանի փոխարինումը գեներալ Ղազարեանով՝ հոկտեմբերի 28-ին, երբ կացութիւնը

---

[111] *Աւելորդ չէ այստեղ նշել, որ Հայկական բանակի գլխաւոր շտաբի բոլոր բաժինները դեկավարում էին… ռուս սպաներ:*

[112] *Վանիկ Վիրաբեան, «Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան յատուկ ծառայութիւնները 1918-1920թթ.», էջ 14: Նոյն հեղինակը գրում է, որ «յատուկ ծառայութիւնների կազմել եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան ռազմաքաղաքական համակարգի անբաժան մասը: Հենց դրանով էր նաեւ Հայաստանը կազմակերպուած պետութիւն» (նոյնը, «Ամփոփում» վերջաբան, էջ 35): Եթէ այսպիսի՛ը էին այդ ծառայութիւնների աշխատանքի որակն ու արդիւնաւէտութիւնը, ապա ցաւով պէտք է հաստատել, որ ՀՀ-ն կազմակերպուած պետութիւն չի եղել, այլ ինքնահոսի թողնուած վարչական մի միաւոր, եւ բաւարար էր մի ուժեղ քաշի, որպէսզի աւազի վրայ կառուցուած այն փուլուէր: Է՛լ աւելի ցաւալի է, որ համանման երեւոյթների ականատես ենք այսօր՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութեան մէջ (օրինակ՝ ՀՀ «Ազգային անվտանգութեան հայեցակարգ» կոչուող փաստաթուղթը հեղինակուել է ՆԱՏՕ-ի, այսինքն՝ նաեւ մեր ոխերիմ թշնամի Թուրքիայի էական աջակցութեամբ, մի փաստ, որից ՀՀ կեղծ ազգայնական դաշնակցա-հանրապետականները ոչ միայն չեն ամաչում, այլեւ… հպարտանում են), եւ մի քիչ տրամաբանող անհատի համար պարզ ու յստակ է նման իրավիճակի տխուր վախճանի անխուսափելիութիւնը:*

[113] *Վահէ Զրծրունի, նշ. աշխ., էջ 330:*

[114] *Նոյնը, էջ 70: Այս մասին բազմիցս վկայում է նաեւ Ստեփան Ղորղանեանը իր յուշերում՝ ՀՀ ղեկավարութեանը մեղադրելով իր ձեռք գցած հետախուզական բնոյթի տեղեկութիւնները անտեսելու կամ դրանց հաւաստիութեանը կասկածելու համար: Նոյնը հաստատում է նաեւ պատմաբան Վանիկ Վիրաբեանը՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան յատուկ ծառայութիւններին նուիրուած իր աշխատութիւններում:*

[115] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 5, էջ 82:*

չափազանց բարդացել էր բերդաքաղաքի շուրջ: Եւ ի՞նչ, փոխանակ Յովսէփեանին ռազմական դատարանին յանձնելու՝ նրան նշանակում են շատ պատասխանատու պաշտօնի՝ Ալեքսանդրապոլի անկումից յետոյ դիմադրութեան նոր գիծ դարձած Արագածի ռազմաճակատի հրամանատար: Այստեղ եւս նա ձախողումէ է, եւ նոյեմբերի կէսին նրան փոխարինում է մինչ այդ նրան ենթակայ գնդապետ Միրիմանեանը, որը շարունակում է մնալ չորրորդ գնդի հրամանատար: Յաջորդական ձախողութիւնների համար գեներալ Արտեմ Յովսէփեանը զօրաց նախարար Ռուբէնի հրահանգով միայն նոյեմբերի կէսերին կանչուել է Երեւան՝ դատուելու[116], սակայն չի պատժուել, եւ վերջինիս փոխարինած Դրոյի ցանկութեամբ ազատ է արձակուել[117]:

Ապաշնորհ բարձրաստիճան սպաների նկատմամբ աններելի ներողամտութեան դրսեւորումները սկսուել են շատ վաղ եւ արագ ընթացք ստացել մայիսեան խռովութիւնների աւարտից յետոյ: Դա էլ աւելի խայտառակ բնոյթ ստացաւ հայ-թուրքական պատերազմի օրերին: Այստեղ մեծ դեր էր խաղում հովանաւորչութիւնը՝ պայմանաւորուած սպաների կուսակցականութեամբ[118] (ինքնին ապօրինի եւ անբարոյ մի իրողութիւն), խնամի-ծանօթ-բարեկամ գործօնով[119] եւ, իհարկէ, կաշառքով: «Մեր առաջնորդներուն մէջ աւելի զօրաւոր էին յեղափոխական թափը եւ արեւակցական կապը, քան թէ պետական կենսական շահերու ըմբռնումը»[120],- վկայում է դաշնակցական գործիչ Վահէ Արծրունին, որ 1920 թ. ապրիլից Կարսում էր: Անհեթեթ է նման պայմաններում խօսել բանակում կարգապահութեան մասին:

Մէջբերենք մի քանի օրինակ:

Ախուրեանի մօտ քուրդ ձիաւորների մի խմբի հանդիպելով՝ փախած եւ զինամթերքը թշնամուն թողած[121] փոխգնդապետ Ղոնդախչեանի

---

[116] *Նոյնը, թիւ 9, էջ 114:*

[117] *Արտաշէս Բաբայեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 68:*

[118] *Օրինակ՝ Փիրումեանի շտաբի պետ, գնդապետ Վահան Տէր-Աղաքեանեանը, որը զինուորական ակադեմիական թերի կրթութիւն ունէր, գնդապետի ուսադիրներ եւ այս պաշտօնն ստացել է դաշնակցական լինելու համար. այս մասին տե՛ս նաեւ Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 58: ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 414-415: Կուսակցական հովանաւորութեան շնորհիւ էր նաեւ Մազմանեանը գնդապետի ուսադիրներ ստացել: Անհնաւոտ երեւակայութիւնից անգամ դուրս է, որ նոյնիսկ զինուորական ակադեմիական կրթութիւն ստացած անձը 25 տարեկանում գնդապետի աստիճան ստանայ, ինչպէս էր Մազմանեանի դէպքում: Այդ հասակում մարդ կարող է, իր քաջագործութիւնների համար նոյնիսկ ազգային հերոս հռչակուել, բայց չի կարող գնդապետի աստիճան ստանալ՝ ինչքան էլ տաղանդաւոր զինուորական լինի: Մի հատկութիւններ կոչումներն ու աստիճանները կորցրել էին իրենց արժէքը: «Արժանաւորութիւններին անհամապատասխան աստիճանները, նսեմացնելով այդ աստիճանների իմաստը, անբարոյականացնում են եւ մարդկանց»,- իրաւացիօրէն գրում է Ստ. Դորդանեանը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 36): Մեր օրերում եւս դիտուում է նոյն երեւոյթը, երբ ոմանց բացասական յատկանիշների համար, ՀՀ նախագահը, պաշտպանութեան նախարարը եւ այլք աչ ու ձախ կոչումներ եւ շքանշաններ են շնորհում՝ յաճախ բողոքովին անտեսելով իսկական արժանիներին, երբեմն էլ ժպրհելով այդպիսիներին կպաւելու եւ բանտարկելու հրահանգներ տալ: Նոյն երեւոյթը հանատարած է ՀՀ կեանքի այլ, մասնաւորաբար կրթութեան, գիտութեան եւ մշակոյթի ոլորտներում:*

[119] *Օրինակ՝ ապաշնորհ գեներալ Արտեմ Յովսէփեանի «գլխապտոյտներէ մինչեւ զօրավարութիւն» առաջխաղացման գործում մեծ դեր են ունեցել գեներալ Նազարբէգեանն ու Արամ Մանուկեանը (Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 383), իսկ գնդապետ Միրզոեւի առաջխաղացման ու նրա յանցագործութիւնների պարտասման գործում՝ նրա աները՝ գեներալ Փիրումեանը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 254):*

[120] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 39: Այս տեսակէտից, գրեթէ տարբերութիւն չկայ առաջին եւ երրորդ հանրապետութիւնների միջեւ:*

[121] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 26: Նոյնը, գ. 8, թթ. 3-6: Փախուստի ճանապարհին Ղոնդախչեանը չի մոռանում «հերոսաբար» գողանալ պատահած բոլորի ոչխարի հօտերը... (նոյնը, գ. 8, թ. 6):*

դէմ թէեւ դատ յարուցուեց, «բայց մնաց անպատիժ եւ նշանակուեց նոր պաշտօնի»[122]:

Գեներալ Փիրումեանի փեսան՝ գնդապետ Միրզոեւը, առանց կռուի փախչում է Ալեքսանդրապոլ՝ նախօրօք այնտեղ տեղափոխելով իր ունեցուածքը: Ռուբէնը չի հրամայում բանտարկել նրան[123]:

Որոշ դէպքերում էլ կատարւում էին չհիմնաւորուած եւ անարդարացի փոխարինումներ: Այսպէս՝ Առաջին գնդի հրամանատար գնդապետ Յարութիւնեանը «հեռացուած էր գնդի հրամանատարութիւնից քեմալիստների հետ պատերազմի ընթացքում», քանի որ «Կարսի տիրապետութեան օրից մեծ խոչընդոտ էր Փիրումով-Յովսէփեանի «նոր տնտեսական քաղաքականութեան»[124] դէմ»,- գրում է երբեմնի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանը[125]: Գեներալները գնդապետ Յարութիւնեանին ատելու եւս մէկ լուրջ պատճառ ունէին: Արդարեւ, մինչ իրենք մայիսեան խռովութեան օրերին «չէզոքութիւն» էին յայտարարել, Յարութիւնեանը հաւատարիմ էր մնացել իշխանութեանը եւ ակտիւօրէն մասնակցել խռովութեան տապալմանը, որի համար էլ քաղաքում ստեղծուած ժողովրդական Փրկութեան կոմիտէն նրան էր վստահել զօրքերի հրամանատարութիւնը նահանգում: Նոյն գեներալ Յովսէփեանը, 28 հոկտեմբերին իր փոխարինումից յոռէներ առաջ, ստորագրում է կարգադրութիւն, որով 8-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատարութիւնը հարիւրապետ Հայ Գնդունուց փոխանցում է հազարապետ Աղայեանին, ինչ է թէ՝ վերջինս աստիճանով աւելի բարձր զինուորական է եղել… Պաշտօնի յանձնման ձեւականութիւնները հազիւ աւարտած՝ սկսւում է թուրքական յարձակումը այդ գումարտակի պաշտպանած տեղամասում[126]:

Բ. 1. 8. Զինուորական բազմաստիճան ենթակայութիւնը եւ ռուսական շաբլոնի կապկումը

Ռուսական ցարական բանակի համար առաւել արդիւնաւէտ էր բազմաստիճան զինուորական ենթակայութեան սկզբունքը՝ հաշուի առնելով այդ բանակի ռազմական գործողութիւնների տեղագրական առանձնայատկութիւնները, ռազմաճակատների բազմահարիւր, երբեմն էլ հազարաւոր կիլոմետրանոց երկարութիւնը եւ այլ գործօններ, մինչդեռ Կարսի ռազմաճակատի թէ՛ տեղագրութիւնը եւ թէ՛ համեմատաբար փոքրութիւնը պարտաւորեցնում էին ռազմական հրամանատարութեան

---

[122] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 56: Ստ. Ղորղանեանը կարծում է, որ «փոխգնդապետի տեղը 24 ժամուայ ընթացքում ի կատար ածուած կախաղանն էր», «բայց հակական դատարանը, սկզբից եւէթ մի ֆիկցիա, կորով չունեցաւ արդարադատութիւն կնտրելու» (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 8, թ. 8): «Մոր ատեանները մի թիւրիմացութիւն էին մեր կառավարչական օղակների շարքում եւ ոչ օրէնքի սրբատեղի» (նոյնը, գ. 18, թ. 47): Կարծէք նաեւ երրորդ հանրապետութեան համար են ասուած այս դառը խօսքերը…

[123] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թթ. 39-40: Սա այն ապան է, որը գողանում էր իր գնդին յատկացուած սննդամթերքը, եւ 1919 թ. վերջին օրերին քիչ էր մնում նրա զինուորներն ապստամբէին: Հետաքննութիւնը հաստատել էր կողոպուտի փաստը, եւ, հակառակ իր անկողջ՝ գեներալ Փիրումեանի միջամտութեանը, գնդի հրամանատարութիւնից ազատուել էր: Այնուհանդերձ, կարճ ժամանակ անց, Միրզոեւը նշանակուեց Կարսի գնդերից մէկի հրամանատարի օգնական (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 254), սրսինքն՝ «պատժուեց» ընդամէնը թեթեւակի պաշտօնազրկումով:

[124] Յուշագրողը այս հեգնական արտայայտութեամբ նկատի ունի Կարսի նահանգում գեներալների որդեգրած կողոպուտի քաղաքականութիւնը: Յուշագրութեան հեղինակման թուականներին (1920-ականների առաջին կէս), խորհրդային հանրապետութիւններում հռչակուել էր «Նոր տնտեսական քաղաքականութիւնը», որն առաւել յայտնի է ռուսերէն ՆԷՊ (ՕՏՈՒՅ ՓՍՏՏՎՈՒԹՈՒՍՈՒՅ ՏՏՍՌՅՈՒՍՈ - ծան.) յապաւումով:

[125] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 28:

[126] Հայ Գնդունի, «Դրուագներ Կարսի կռիւներէն», «Պայքար» ամսագիր, 1931, անպտնվեր, էջ 80:

մէկտեղում, այն էլ՝ կարող, պատկառազդու, առինքնող, անձնական դրական օրինակ ծառայող ռազմահրամանատարի ձեռքում: Մինչդեռ այս հարցում թոյլ տրուեցին կոպիտ սխալներ: Առաջին՝ ռազմական գործողութիւնների կենտրոնական հատուածի հրամանատարն էր գեն. Արտեմ Յովսէփեանը, որի վերադասն էր Կարսի բերդապահ եւ ռազմաճակատի փաստական հրամանատար գեն. Դանիէլ-բէգ Փիրումեանը[127]: Վերջինիս անմիջական ղեկավարն էր ռազմաճակատի անուանական հրամանատար գեն. Մովսէս Սիլիկեանը, որի նստավայրը Ալեքսանդրապոլն էր՝ ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմից շուրջ 70 կիլոմետր հեռաւորութեամբ[128]: Սիլիկեանի վերադասն էլ զօրքի գլխաւոր հրամանատար գեն. Թովմաս Նազարբէգեանն էր՝ Երեւանում: Այսպիսով՝ ստեղծուել էր քառաստիճան հրամանատարութիւն. մէկ մարմին՝ չորս գլխով: Յատկանշական է նաեւ այն, որ Սիլիկեանն ու Նազարբէգեանը ընդամէնը 1-2 անգամ են այցելել Կարս՝ պատերազմական գործողութիւնների ամբողջ ընթացքում: Իրականում Սիլիկեանը ռազմական պլաններով չէր էլ զբաղւում, նրա փոխարէն դա անում էր իր շտաբի պետը՝ գնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլեանը[129]: Սա եթէ մէկ կողմից՝ ռուսական ռազմարուեստի բազմաստիճան հրամանատարման սկզբունքի կապկում էր, միւս կողմից՝ դա կատարուել էր ինքնաիաւան եւ իրար նկատմամբ նախանձով ու ատելութեամբ լցուած գեներալների փառասիրութիւնը բաւարարելու համար: Իւրաքանչիւր հրամանատար, իհարկէ, ունէր նաեւ իր շտաբը՝ բազմաթիւ սպաներով: Եթէ սրանց աւելացնենք այն, որ հեռագրական եւ հեռախօսային կապը յաճախ խզուում էր, երբեմն՝ տեւական ժամանակով, ապա պատկերը ամբողջական կլինի[130]: Նման պայմաններում անհնար կլինէր օպերատիւ ռազմական որոշումներ ընդունել, հրահանգներ արձակել ու դրանք տեղ հասցնել, ռազմական գործողութիւնները համակարգել: Շատ են վկայութիւնները, թէ ճակատի այս կամ այն զօրամիաւորումը տեղեակ չէր, թէ ի՞նչ է կատարուում թեւերում[131], նոյնիսկ հարեւան զօրամիաւորումներում[132]: Միւս սխալն այն էր, որ այս բոլոր զօրահրամանատարների միջեւ յարաբերութիւնները, մեղմ ասած, բարեացակամ չէին. տեւական նախանձ, փոխադարձ դաւեր (աւելի մանրամասն՝ յետագայ շարադրանքում): «Մինչդեռ մեր դիմաց մէկ կամք, մէկ հրամայող կար – Քեազըմ Կարաբէքիր փաշան»[133]:

Բ. 1. 9. Զօրակոչի բարձիթողի վիճակը

Զօրակոչի կարեւոր գործի նկատմամբ ՀՀ կառավարութեան մօտեցումը, ըստ Հայ Գնդունու, «մակերեսային եւ իրապէս վարժապետական» էր[134]: Սիմոն Վրացեանի գնահատումով՝ զօրակոչն ու առհասարակ

---

[127] Ի դէպ, ըստ յաւատեղեակ աղբիւրի, ՀՀ կառավարութեան՝ Կարսի ռազմաճակատ ուղարկած լիազօր, խնամատարութեան նախարար Ա. Բաբալեանի՝ «առաջինը իբր թէ պիտի ենթարկուէր երկրորդին, բայց մենք բնաւ այդ չնկատեցինք» (Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 56):

[128] Շտաբի հաստատումը Ալեքսանդրապոլում Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանը «ճակատագրական» սխալ է համարում. տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 362:

[129] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 63:

[130] Ստ. Ղորղանեանը առանձնակի ուշադրութիւն է հրաւիրում այն փաստի վրայ, որ «Կարսի անկման դէո նախընթաց օրից զօրքերի հրամանատարը ոչ մի հեռագրական կամ հեռախօսային կապ չունէր իր զօրամասերի հետ <…> Կապը կա՛մ խզուած էր, կա՛մ նրանից օգտուելու ցանկացող չկար <…> Երբ թիւրք հրոսակախմբերը լցուել էին արդէն քաղաք, զօրքերի հրամանատարին այդ մասին տեղեկացրին կողմնակի մարդիկ: Նորին գերազանցութիւնը ոչինչ չգիտէր, թէ ի՞նչ է կատարւում նոյնիսկ քաղաքում…» (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թ. 43):

[131] Տե՛ս, օրինակ, Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 36:

[132] Տե՛ս նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 96:

[133] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 56:

[134] ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:

թիկունքը «լաւ կազմակերպուած» չէին[135], իսկ ըստ Կարսի եահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի՝ այդ պատասխանատու գործը «մի այնպիսի շփոթ, մի այնպիսի քաոս էր, որի նմանը երեւակայել անգամ դժուար է»[136] եւ «գտնւում էր անշնորհք եւ ապիկար ադմինիստրացիայի ձեռքում»[137]: Զօրակոչը կատարւում էր «վայր ի վերոյ, առանց սիստեմի, տուեալների եւ առանց որեւէ պատասխանատուութեան»[138]: Թիկունքի պետ, գեներալ Միքայէլ Արէշեանը մի ապաշնորհ մարդ էր, զուրկ կազմակերպչական կարողութիւններից: Նա, «փոխանակ իրեն յանձնուած նոր-նոր ոյժերը կազմակերպելով ճակատն ուղարկելու, աւելի կքաջալերէր դասալքութիւնը դէպի Վրաստան»[139]: Բանակի Զօրակոչային վարչութիւնը գլխաւորում էր ռուս գնդապետ Մակավիեւը: Նահանգներում եւս ռուսների կամ հայութիւնից լրիւ ուծացած սպաների էր յանձնուել այս յոյժ կարեւոր միջոցառման իրականացումը: Նրանք եթէ նոյնիսկ բանիմաց եւ մասնագէտ լինէին այս հարցում, այնուամենայնիւ սրտացաւ չէին կարող լինել. Հայաստանի Հանրապետութիւնը ռուս սպաների հայրենի պետութիւնը չէր, իսկ հայազգի սպաների հոգում ՀՀ-ը որպէս Հայրենիքի մի մաս կամ գոնէ, սեփական՝ հայրենի պետութիւն չէր ընկալւում: Սպայակազմի այս երկու ենթախմբերն իրենց հիւր էին համարում եւ սպասում էին ռուսական իշխանութեան վերստին յայտնուելուն տարածաշրջանում՝ անկախ գոյնից՝ սպիտա՞կ թէ կարմիր:

Զօրակոչն առաւել բաբելոնեան խառնակութիւն էր յիշեցնում, քան զինուորական կարգապահութեամբ մի միջոցառում: Զօրակոչի պլան գոյութիւն չունէր, իսկ եթէ կար, դրան անտեղեակ էր Կարսի նահանգապետը, որին յանձնարարուել էր զօրակոչի կազմակերպումը նահանգում[140]: Նահանգի զօրակոչը իրականացնելու կոչուած հայանուն, հայերէն ոչ մի բառ չիմացող գնդապետին «նոյնչափ էր հետաքրքրում հայկական գործը, որքան ինձ եւ ձեզ՝ անցեալ տարուայ քամին»[141],- հեգնում է նահանգապետն իր յուշերում:

Բ. 1. 10. Հայ զինուորների՝ կանադական հրացաններին անբաւարար տիրապետելը

Թուրքական յարձակումից յետոյ յայտարարուած զօրակոչով «զէնքի տակ առնուած մարդոց գրեթէ մեծ մասը անտեղեակ էր հրացանի գործածութեան, զին. տարրական կրթութիւն ու վարժութիւն չէր տեսած», վկայում է առաջին գծում մարտնչած 8-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար Հայ Գնդունին[142]: 1920 թ. աշնանը Մեծ Բրիտանիայի՝ ՀՀ-ին վաճառած կանադական հրացանները «բոլորովին անպէտ զէնքեր էին», իսկ հայ զինուորն ու զինակոչիկը դրանց գործածութեանը «չէր մարզուած հարկ եղածին չափ»[143], դրանց «վարժ չէր»[144]: Կարօ Սասունու կարծիքով՝ այդ հրացանները ծանր էին եւ կոշտ, նրանց արձակած փամփուշտների զգալի տոկոսը չէր պայթում, ինչը հոգեբանական վատ ազդեցութիւն էր թողնում զինուորների վրայ[145]: Միւս կողմից՝ «նոյնիսկ սպաներից ոմանք դեռ չէին թափանցել նոր զէնքի գործածութեան գաղտնիքներին, որպէսզի սովորեցնել

---

[135] *Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երեւան, 1993, էջ 508:*
[136] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 155:*
[137] *Նոյնը, գ. 10, թ. 4:*
[138] *Նոյնը, գ. 6, թ. 94:*
[139] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 292:*
[140] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 94:*
[141] *Նոյնը, գ. 7, մաս 2, թ. 165:*
[142] *ԿԱՊ, «Մարտակոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:*
[143] *Նոյնը, 1932 թ., 8 նոյեմբերի, էջ 1:*
[144] *Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երեւան, 1993, էջ 508:*
[145] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 5, էջ 80:*

կարողանային իրենց ենթարկեալ զինուորներին», վկայում է կամաւոր մարտական գործողութիւնների շրջան մեկնած Գարեգին եպս. Յովսէփեանցը[146]:

Բ. 1. 11. ՀՀ բանակի եւ պաշտպանութեան նախարարութեան ապաշնորհ ղեկավարութիւնը

Այս մասին գրում են գրեթէ բոլոր յուշագրողները: Զօրահրամանատարներին յուշագրողները բնութագրում են ամենաբացասական գնահատականներով՝ «անզգամ»[147], «դաւադիր, վախկոտ», նաեւ՝ «ընչաքաղց, եսասէր, նեղմիտ»[148], «կայսերական իդէալների երկրպագու, զաւեշտ, թիւրիմացութիւն»[149], «ապիկար, ստախօս, վախկոտ, ցեց»[150], «անընդունակ, ողորմելի», «ազգուրաց», «հրէշ», նաեւ հեգնանքով՝ «ասպետ, հերոս»[151]: Յուշագրողների մեծ մասը բարձրաստիճան հրամանատարութիւնը դասակարգում է երկու խմբակցութիւններում.

1. Հայ սպայութեան «հայրեր». սրանք ռուսներ էին կամ բացառապէս ու միայն ռուսերէն խօսողներ, երբեմնի ցարական բանակի սպաներ:

2. «Նորընծայ հայ սպաներ». սրանց մեծ մասը նախապէս եղել է «տիրացու, խանութպան, գործակատար» կամ, «վաւագոյն դէպքում, ծխական ուսումնարանի վարժապետ»: Սրանք ռուսների եւ ռուսախօսների միջավայրում տառապում էին ստորակայութեան բարդոյթով: Ըստ այս դասակարգման հեղինակի՝ Ստ. Ղորղանեանի՝ այս դասը «տքնում էր ռուսերէն խօսելու, բայց նա ռուսերէն միայն կոտրատում էր…»՝ «առաջ բերելով ռուսների մէջ միայն հեգնանք եւ միայն ծաղր»[152]:

Ներկայացնենք այս հրամանատարների ապաշնորհութեան ընդամէնը մէկ օրինակ:

8-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար Հայ Գնդունին, որ հոկտեմբերի 28-ի՝ լոյս 29-ի գիշերը ներկայացել էր ռազմաճակատի կենտրոնի հրամանատարութիւնն ստանձնած գեներալ Ղազարեանին, իր յուշերում գրում է. «Զօրավարը դրութիւնը ըմբռնողի չէր նմաներ, անտարբերութեամբ կվարուէր մեր զեկուցումին հետ, նոյն իսկ կատարելապէս անուշադրութեան մատնելով իմ կտրուկ յայտարարութիւնս, որ թուրքերը հետեւեալ օրն իսկ եթէ ուզէին առաջ շարժիլ, եւ հայ բանակը չկարենար լուրջ դիմադրութիւն մը կազմակերպել, Կարսը կիյնար նոյն օրն իսկ»[153]:

Ճիշտ հակառակ պատկերն էր թուրքական հրամկազմում: Բացի կարող եւ վճռական Կարաբէքիրից՝ նրա ենթակաները եւս աչքի էին ընկնում բարձր յատկանիշներով: Կարաբէքիրը յայտնում է, որ իր գնդապետներից Խալիդ բէգը՝ «շատ քաջ, յանդուգն» մի հրամանատար, Կարսի վրայ յարձակման «հրամանը տանող Քեազըմ բէգէն խնդրած է, որ 12-րդ բանակին

---

[146] «Ոգում չապաւինելու պղտիքը», էջ 31:
[147] ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 5 նոյեմբերի, էջ 2:
[148] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 58, 384:
[149] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թ. 31:
[150] Արուսեակ Բաբայեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 55, 57, 62: Այս բոլոր որակումները տրուել են գնեւերալ Արուեոմ Յովսէփեանին: Նման յատկանիշներով անձի նշանաբանր եղել է… «Մեռնի՛ կամ յաղթե՛ի»-ր (Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 90), որով հնաւանդոյնուել է ոգեղէն մեծ ներոյժ պարունակող այս նշանախօսքը:
[151] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 59, գ. 16, թ. 47, գ. 18, թ. 38, գ. 7, մաս 1, թ. 122:
[152] Նոյնը, մաս 3, թթ. 397-399:
[153] Հայ Գնդունի, «Դրուագներ Կարսի կռիւներէն», «Պայքար» ամսագիր, 1931, սեպտեմբեր, էջ 82: Սա այն գնդապետն է, որ Նժդեհից առաջ, իր՝ Սիւնիք մեկնելու համար որպէս նախապայման ՀՀ կառավարութիւնից պահանջել էր «կանխաւ աստիճանի բարձրացում եւ կրկնակի ամսական» (Օնիկ Զարմունի, «Ձեղի հրամայականը», Երեւան, 2007, էջ 158), եւ ստացել էր…

հետ տեղը փոխուի եւ ամրութիւններուն վրայ ինք յարձակի»[154]: Քեազըմ բէգ մերժել է ընդառաջել՝ ինք ուզենալով առաջինը վայելել յաղթողի դափնիները:

Բ. 1. 12. Յոյսը Կարսի անառիկ ամրութիւնների եւ հարիւրաւոր թնդանօթների վրայ դնելը

Այստեղ մի անգամ եւս երեւում է պայքարելու ոգին թերագնահատելու կործանարար հետեւանքը: Այս ամրութիւնների վրայ իրենց յոյսն էին դրել շատերը՝ բարձր զօրահրամանատարներից մինչեւ ՀՀ քաղաքական վերնախաւն ու Կարսի բնակչութիւնը: Ըստ Ստեփան Դողղանեանի՝ «հայ սրբերից յետոյ, նա (հայ ժողովուրդը - Գ. Ե.) հաւատում էր եւ Կարսի վիթխարի թնդանօթներին»[155]: Եթէ բացակայում է պայքարելու, դիմադրելու եւ յաղթելու ոգին, սրբերը, ամենաանառիկ ամրութիւններն ու վիթխարի թնդանօթներն իսկ անկարող են պարտութեան դառնութիւնը ճաշակել չտալու անպարտելի համարուած բանակներին[156]: «Եթէ Կարադաղի ամրութիւններից մեր թնդանօթները միայն գործէին, ո՛չ միայն քաղաքը պաշտպանուած կլիներ, այլ նոքա (թուրքերը - Գ. Ե.) չէին կարող բերդին իսկ մօտենալ»,- գրում է Գարեգին սրբազանը[157]: Սակայն գերաշնորհ հայրը մոռանում է, որ թնդանօթները բանեցնում են մարդիկ, որոնք պէտք է աներեր հաւատք ունենան իրենց յաղթանակի նկատմամբ: Ապա թէ ոչ պարտութիւնը չպէտք է անակնկալ լինի որեւէ մէկի, առաւել եւս՝ «զինուորական բարձր իշխանութեան համար», ինչպէս Կարսի անկման դէպքում էր[158]:

Հրամկազմի մի մասը չէր էլ հաւատում Կարսի ամրութիւններին: «Նազարբէգեան կարծում էր, որ թշնամու ճնշման տակ, ստիպուած պիտի լինենք թողնել Կարսը եւ, պահպանելով կենդանի ոյժը, կարգի բերել մեր գնդերը, զինել, հագցնել եւ ապա չափուել թշնամու հետ»[159]: Նոյն կարծիքին է եղել նաեւ գլխաւոր շտաբի պետ գեներալ Յովհաննէս Հախվերդեանը: Կառավարութիւնը մերժում է այս առաջարկը՝ յուսալքութիւն չառաջացնելու համար: Կ. Սասունին ճիշտ է համարում Նազարբէգեանի առաջարկը եւ ա-ւելացնում. «Կարսի բերդին եւ քարերուն վրայ յոյսը դնելը ամենէն մեծ սխալը եղած է»: «Կարսի բերդը եղաւ գլխաւոր պատճառը Կարսի աղէտալի անկման»,- եզրակացնում է Սասունին՝ աւելացնելով՝ «Կարսը առանց կռուի տալը զինուորական խելացիութիւն պիտի ըլլար», քանի որ 60 հազարանոց բանակի համար նախատեսուած «բերդը այդքան քիչ թուով զինուորներով անկարելի էր պաշտպանել»[160]: Սեպտեմբերի վերջի անյաջողութիւններից յետոյ գեներալներ Փիրումեան եւ Յովսէփեան եւս նոյն ամսի 29-ի գիշերային խորհրդակցութեան ժամանակ արտայայտուել են քաղաքի բնակչութիւնը պարպելու եւ նրան անմիջապէս քաղաքից դուրս հանելու օգտին՝

---

[154] «Քեազըմ Կարաբէքիրի յուշերը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ թրքական յարձակումներուն մասին», «Ջարթօնք», 1966 թ., 10 օգոստոսի, էջ 2:
[155] ՀԱՄ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 416:
[156] Բաւարար է ասել, որ առոմական զէնք ունեցող չորս մեծ պետութիւններ իպտուռակ պարտութիւն են կրել. ԱՄՆ-ը՝ Վիետնամում (վստահաբար պարտուելու է նաեւ Իրաքում եւ Աֆղանստանում), Խորհրդային Միութիւնը՝ Աֆղանստանում, Մեծ Բրիտանիան՝ իր գաղութներում, Ֆրանսիան՝ իր գաղութներում, մասնաւորաբար Ալժիրում: Առոմային զէնք ունեցող Իսրայէլը 2006 թ. չկարողացաւ ծնկի բերել լիբանանեան «Հզբոլլահին»՝ շնորհիւ վերջինիս մարտիկների բարոյահոգեբանական կամային յատկանիշների: Հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ եւս արձանագրուեց նման դրուագ. աղբրէջանցիների անառիկ ամրութիւն համարուած հայկական Շուշի քաղաքը հայ մարտիկները սրընթաց գրոհով ա-զատագրեցին 1992 թ. մայիսի 8-9-ին՝ շնորհիւ կռուելու եւ յաղթելու անսասան հաւատին ու դրանից բխած ոգուն: Արժէ յատուկ նշել, որ Կարսի եւ Շուշիի ամրութիւնների տեղագրութիւնը բաւական նման է:
[157] «Ոգուն չպայմանելու արդիւնքը», էջ 41:
[158] Նոյն տեղում:
[159] Արտաշէս Բաբայեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 55:
[160] ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 7, էջ 73-74:

միաժամանակ աւելացնելով՝ «գիշերուայ ժամը 1-էն սկսեալ իրենք պատասխանատուութիւն չեն ստանձներ»[161]: Նման դասալիք հրամանատարները փոխանակ գնդակահարուելու, շարունակեցին իրենց գործը՝ ՀՀ-ն առաջնորդելով դէպի վերջնական կործանում…

Սակայն Էլ աւելի վրդովեցուցիչ փաստն այն է, որ Կարսի ամրութիւնների նկատմամբ անփոյթ վերաբերմունք է դրսեւորել նոյնիսկ բերդապահ նշանակուած գեներալ Փիրումեանը[162]: Հենց սկզբից միասնութիւն չկար այն հարցում, թէ հարկաւո՞ր է արդեօք Կարսը պահպանել որպէս բերդաքաղաք, թէ՞ ոչ: Կառավարութեանն ուղարկած իր զեկոյցում Կարսի հրետանու հրամանատար նշանակուած բուլղար գնդապետ Բաբաջանովը յայտնելով, թէ Կարսի «ամրացրած գօտիում աւելի քան 300 ծանր թնդանօթ եւ անթիւ ու անհամար ռազմամթերք» կար, որոնք «այսօր երեսի վերայ» էին թողնուած, երկու ընտրանքներից մէկնումէկն էր առաջարկում՝ կա՛մ եղածը վերակազմակերպել, կա՛մ որպէս բերդ հրաժարուել Կարսից՝ այն որպէս ռազմամթերքի պահեստ միայն պահելով»[163]: Ինչպէս շատ հարցեր, սա եւս թողնուում է անլոյծ եւ բարձիթողի: «Բերդը ե՛ւ գոյութիւն ունէր ե՛ւ ոչ: Բերդապահ կար, ինչպէս նաեւ հրետանիի պետ, բայց զօրք չկար»,- գրում է Կարսում ՀՀ կառավարութեան լիազօր ներկայացուցիչը[164]: Եւ միայն պատերազմն սկսուելուց յետոյ հապճեպ կերպով մի շարք կարգադրութիւններ են անում, որոնք երկար ամիսների անփութութեան պատճառով ստեղծուած ողորմելի վիճակը չէին կարող հաշուած օրերի ընթացքում յեղաշրջել յօգուտ հայերի: Հոկտեմբերի վերջին շաբաթը ի վերջոյ սկսում են կարգի բերել բերդի՝ «երեսի վերայ ընկած բազմաթիւ թնդանօթները», հեռախօսային եւ հեռագրական կապը վերականգնել ու այլ անհրաժեշտ աշխատանքներ կատարել[165], թնդանօթաձիգ սպաներ ճարել[166]:

Բ. 1. 13. Հայկական երկաթուղու խայտառակ վիճակը

Սա եւս կարելի է դասել ռազմական բնոյթի սխալների շարքը: Օրագրողը հոկտեմբերի 3-ին գրել է. «Նաւթ ու մազութ չունենալու պատճառով, մեր երկաթուղագիծը համայն Հայաստանում այս քանի շաբաթ է, որ ի սպառ կանգնել է: Այս է, որ մեր մէջքը ջարդում է: Եթէ մեր երկաթուղին բաներ, մենք ոչ մի թիզ հող չէինք գիջի թուրքերին[167]: Սա էլ հաղորդակցութեան նախարարի[168] անհեռատեսութեան արդիւնքն է: Նեղ օրուայ համար մեր երկիրը միշտ պէտք է անձեռնմխելի պաշար ունենայ զօրաշարժի համար, բայց այդ չի արուած»: Օրագրողը վրդովուած հարց է տալիս. «Այսպէս էլ անտարբերութիւն կլինի՞…» ու անմիջապէս աւելացնում. «Ինձ մնար, ես Ջամալեանին առաջին հերթին ռազմադաշտային դատարանի կյանձնէի»[169]:

---

[161] Նոյնը, թիւ 5, էջ 84:
[162] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 58:
[163] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 407:
[164] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 58:
[165] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 364:
[166] Նոյնը, թ. 367:
[167] Մենք համաձայն չենք օրագրողի այս գնահատականին, թէեւ չենք ժխտում երկաթուղու անգործութեան ռազմական եւ բարոյահոգեբանական բացասական ազդեցութիւնը:
[168] Բիւրօ-կառավարութիւնում հաղորդակցութեան նախարարն էր Արշակ Ջամալեանը:
[169] Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 88: Միամիտ երիտասարդ, ինչ դատարան, ինչ բան… Ո՛վ կհամարձակուէր «աչքիդ վերեւում յօնք կայ» ասել իշխող կուսակցութեան՝ ՀՅԴ-ի ամենակարող Բիւրօ-կառավարութեան անդամին: Նման համարձակին մատւզերիստ տղերքը անյապաղ համապատասխան «մշակման» կենթարկէին, ինչպէս այսօրուայ իշխանաւորների դէպքում դա անում են թիկնազօրների պարարտ, հաստավիզ եւ սափրուգլուխ մարդանմանները…

Հայկական երկաթուղում կաշառքն ու կողոպուտը դարձել էին «բնական» երեւոյթներ: «Երկաթուղու ամեն մի կայան մի սատրապութիւն, «ինքնորոշուող» մի հաստատութիւն էր, ուր գնացքը պէտք է կանգներ եւ վճարեր իր մաքսը»[170]: Երկաթուղու Կարսի նահանգի հատուածում կողոպտում էին յատկապէս հարուստ թուրքերին: Նահանգապետը երկաթուղու ոստիկանապետին հեռացնում է աշխատանքից, բայց որոշ ժամանակ անց իմանում է, որ Երեւանից նրան նորից նշանակել են նոյն պաշտօնին[171]:

Բ. 2. Ռազմահոգեբանական պատճառներ եւ սխալներ

Բ. 2. 1. Պատերազմին հոգեբանական անպատրաստուածութիւնը, թուրքական վտանգի թերագնահատումը եւ սեփական կարողութիւնների գերագնահատումը

Մեր համոզմունքով՝ սա Կարսի եւ դրան հետեւած ՀՀ անկման գլխաւոր գործօններից է: Որեւէ պատերազմի կամ նոյնիսկ դրա վտանգի նկատմամբ հոգեբանական անպատրաստութիւնն անխուսափելիօրէն առաջնորդում է մարտական ոգու թուլացմանը[172]: «Կառավարութեան ու պարլամենտի համար տաճկական վտանգ չկար, կամ այդ վտանգը սպառնալից չէր»,- գրում է նախարար Արտաշէս Բաբալեանը[173]: Դա ունի իր հոգեբանական բացատրութիւնը. ՀՀ-ն Կարսի մարզը ձեռք էր բերել հեշտութեամբ, առանց մեծ զոհողութիւնների՝ այն ստանալով բրիտանացիներից 1919 թ. ապրիլ-մայիսին: Իսկ ինչ ձեռք է բերւում հեշտութեամբ, ընդհանրապէս նրա իսկական արժէքը թերագնահատւում է, նմանապէս թերագնահատւում են այն կորցնելու վտանգն ու նշանակութիւնը:

Թուրքական վտանգի թերագնահատումն ուղեկցւում էր սեփական կարողութիւնների անհիմն գերագնահատումով, «որովհետեւ յաղթական էինք մեր անկախութեան առաջին օրերից իսկ», «լաւ զինուած եւ պարենաւորուած, Անդրկովկասում կռուողի հոչակ հանած, թուով գերազանց» բանակ ունէինք եւ «ուժեղ էինք Անդրկովկասեան միւս հանրապետութիւնների համեմատ»[174]: Ըստ Կարօ Սասունու՝ «Հայկական զինուորական անձնավստահութիւնը իր կարծեցեալ թուական առաւելութեան վրայ էր»[175]:

Ըստ Գարեգին եպս. Յովսէփեանցի արժանահաւատ վկայութեան, հայոց զօրքը «գրեթէ ամբոխից էր բաղկացած»[176]: Այդ զինակոչիկների մեծ մասը եկել էր գիւղերից, որտեղ աշնանային բերքահաւաքի եռուն շրջանն էր: Զօրակոչուած գիւղացի երիտասարդն ու հասուն տղամարդը չէին կարող չմտահոգուել օր առաջ տուն դառնալու, իրենց ընտանիքի ձմեռուայ պաշարն

---

[170] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 68: Փչացածութեան (կոռուպցիայի) նման երեւոյթներ եւս «բնական» են համարւում Հայաստանի երրորդ Հանրապետութեան տրանսպորտի ոլորտում, յատկապէս «Զուարթնոց» օդանաւակայանում՝ 1990-ական թուականներին:

[171] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 41-44:

[172] Տե՛ս նաեւ Արարատ Յակոբեան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմութեան փորձն ու դասերը», էջ 28:

[173] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 54: Տե՛ս նաեւ Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 35: Այս սխալն այսօր նոյնութեամբ կրկնում են Հայաստանի երրորդ Հանրապետութեան ղեկավարները:

[174] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 64-65: Նոյնը հաստատում է նաեւ Վահէ Արծրունի (Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 35): Այս պատրաստութիւնները եւս այսօր նոյնութեամբ կրկնում են ՀՀ քաղաքական եւ զինուորական ղեկավարները:

[175] ՀԱՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 6, էջ 89:

[176] Գարեգին եպս. Յովսէփեանցի օրագիրը, «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», 1989, թիւ 3, էջ 146:

ապահովելու, մի քիչ էլ սեւ օրուայ համար խնայողութիւններ ունենալու բնական ու տրամաբանական խնդրով:

Զօրակոչին ներկայանում էին աղքատների եւ «տանիք» չունեցողների որդիները: Հովանաւոր ունեցող կամ կաշառք տուող երիտասարդների մի մասը փախչում էր արտասահման (մասնաւորաբար՝ Թիֆլիս), միւս մասը՝ տեղաւորւում էր սպաների մօտ՝ ռազմական գործողութիւններից հեռու[177]: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանը եզրակացնում է, որ զօրահավաքը հավասարուել էր «ամօթալի սնանկութեան»[178]:

Ռազմահոգեբանական մէկ այլ կոպիտ սխալ էր նման յատկանիշներ ունեցող զօրակոչիկների միախառնումը մասնագիտացուած զօրամիաւորումներին, որի հետեւանքով զգալիօրէն նուազում էր վերջիններիս մարտունակութիւնը, նրանց եւս մղելով խուճապի:

Բ. 2. 2. Հրամանատարութեան անգիտութիւնը կամ միտումնաւոր տգիտութիւնը զօրքի որակական արժէքը գնահատելիս

ՀՀ բանակի հրամանատարութիւնը կա՛մ չէր հետաքրքրուում զօրքում տիրող իրական վիճակով, կա՛մ անգիտանում էր դա, կա՛մ էլ նենգափոխում զօրքում տիրող բացասական յատկանիշները: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանը դիպուկ նկատել է տալիս, որ զօրքն ու նրա հրամանատարութիւնը «երկու խորթ եւ իրար հակասող ու բացառող հատուածներ էին»[179]: Այս մասին չափազանց ուշագրաւ է Հայ ռամկավար կուսակցութեան ղեկավար, «Հայաստանի ձայն» թերթի խմբագիր, յետագայում ՌԱԿ-ի հիմնադիր-ղեկավարներից Արտակ Դարբինեանի վկայութիւնը: Նախքան Երեւանից հեռանալը, 1920 թ. աշնան սկզբին նա հանդիպում է վարչապետ Համօ Օհանջանեանին եւ իր դպրոցական ընկերոջը՝ զօրաց նախարար եւ երկրի փաստական դիկտատոր Ռուբէն Տէր-Մինասեանին ու նրանցից խնդրում տեղեկութիւններ՝ դրանք Հայ ռամկավար կուսակցութեան՝ Կ. Պոլսում կայանալիք Գ Ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին ներկայացնելու համար: «Թէ՛ Օհանջանեան եւ թէ՛ Տէր-Մինասեան հաւաստիացուցին ինձ, թէ այդ (թուրքական յարձակման մասին շրջանառուող - Գ. Ե.) զրոյցները չափազանցուած են»: Ռուբէնն աւելացնում է. «Այսօր երբ Հայաստան եւ քեմալական Թուրքիա իրարու դէմ պատերազմական վիճակի մէջ կգտնուին, իրապէս չեմ գիտեր, թէ ի՞նչ է մեր բանակին քանակական եւ որակական ոյժը»[180]:

Բ. 2. 3. Համատարած անկարգապահութիւնն ու անպատասխանատուութիւնը ՀՀ բանակում

Իւրաքանչիւր գործի, առաւել եւս, բանակային գործի արդիւնա-

---

[177] Նոյն երեւոյթը դրսեւորուեց նաեւ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութիւնում, յատկապէս Արցախեան ազատամարտի տարիներին, երբ «պաշտօնեաների երեխաները կաշառքով բանակից ազատւում էին», իսկ բոնի զօրակոչից (մարդորսութիւն) ազատուելու համար կաշառքի չափը 500-3000 ամերիկեան դոլար էր (Աղասի Թադեւոսեան, «Սոցիալական փախի երեւոյթ. արմատները եւ ձեւերը Հայաստանում (1991-1998 թթ.)», «Մեցումային շրջանի էթնոհոգեբանական փոփոխութիւնների առանձնայատկութիւնները Հայաստանում» (յօդուածների ժողովածու), «Ռազմավարական եւ ազգային հետազօտութիւնների հայկական կենտրոնի» հրատարակութիւն, Երեւան, հոկտ. 1998, էջ 25, 30): Զօրակոչից ազատուելու կամ տաք անկիւններում զինծառայութիւնն «անցկացնելու» համար կաշառքի, նաեւ՝ խնամի-ծանօթ-բարեկամ-իշխանաւոր երեւոյթը շարունակում է նաեւ այսօր՝ հիմնուելով ոգեզրկելով հայոց յաղթական բանակի գիմուրիներին եւ կրուսեր սպայութեանը:

[178] ՀԱՄ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թ. 4:

[179] Նոյնը, գ. 7, մաս 2, թ. 235:

[180] Արտակ Դարբինեան, «Հայ ազատագրական շարժման օրերէն», Բ տպագրութիւն, Երեւան, 2003, էջ 263:

ւէտութեան ու յաջողութեան հիմքերի հիմքը կարգապահութիւնն է: Հրամանների անվարան, «անվճռաբեկ պարտաւորութեամբ եւ ճշտութեամբ» կատարումը, յատկապէս ռազմական գործողութիւնների ժամանակ, ընդունուած չէր ՀՀ բանակում: Ամեն մէկը «սիրում էր միայն ճառել եւ միայն ընդ[ղ]իմախօսել»[181]: Որպէս ՀՀ բանակի մեծագոյն թերութիւն՝ դա նշել է նոյնինքն Կարաբէքիրը՝ Կարսի անկումից յետոյ՝ ընդունելով քաղաքի որբանոցների ամերիկացի պատասխանատուներին եւ նրանց թւում իր հայկական ինքնութիւնը թաքցրած յուշագրող Վահէ Արծրունուն: Նա ասել է. «Հայկական բանակը, բացի նորելուկ ըլլալէ, ունի խախուտ հիմք: Լինելով յեղափոխական կուսակցութեան մը զինական ոյժը, չունի զինուորական անհրաժեշտ կարգապահութիւնը»[182]:

ՀՀ բանակի զինուորների, կրտսեր եւ միջին աստիճանի սպաների մեծ մասն իրեն գեներալ է պատկերացրել, եւ ստացած հրամանները կատարելու կամ չկատարելու իրաւունք է վերապահել ինքն իրեն: Տիրել է համընդհանուր անկարգապահութիւն: Հակառակ պատկերն էր թուրքական բանակում: Ուշագրաւ են Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան բանակցութիւնների մեկնած Ստեփան Ղորղանեանի դիտարկումները. «Տաճիկ սպաները աւելի ենթակայ էին, քան թէ վաղեմի ռուս կայսերական սպան: Թիւրքաց շտաբի պետը, գնդապետ[183], կանգ էր առնում (Կարաբէքիրի աշխատասենեակի - Գ. Ե.) դռան առաջ, շէմքում, չվստահելով մի քայլ անգամ առաջ անելու»: Նա «հրամանատարի հետ խօսելիս, աչքերը չէր բարձրացնում անգամ…»[184]:

1920 թ. մայիսեան խռովութիւններից յետոյ իշխանութեան ղեկն ստանձնած Բիւրօ-կառավարութիւնը «ոյժ տուաւ բանակը մեծցնելուն, առանց համապատասխան չափով ուշադրութիւն դարձնելու անոր կարգապահութեան եւ օրգանական կազմակերպութեանը վրայ»[185]: Զինուորական կարգապահութիւնը խախտողները ոչ միայն խստագոյնս չեն պատժուել, ոչ միայն նրանց ներել են, այլեւ… նրանց նոր պաշտօնների են նշանակել կամ պարգեւատրել: «Մեր զինուորներն ու սպաները պատասխանատուութեան զգացում ու հասկցողութիւն չունէին»,- դառնութեամբ նշում է Հայ Գնդունին[186]:

Օրինակ՝ Մայիսեան խռովութիւնների ժամանակ բոլշեւիկները գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանեանին նշանակել էին իրենց շտաբի պետ, եւ նա «ենթարկուած էր խռովարարներուն»[187]: Խռովութեան ճնշումից յետոյ նրան ոչ ոք պատասխանատուութեան չկանչեց, եւ նրան վստահուեց Կարսի ռազմաճակատի աջ թեւը, ուր նա միայն անյաջողութիւններ արձանագրեց:

Գնդապետ Ղորղանեանը միակը չէր: Աւելին՝ Մայիսեան խռովութիւնների օրերին բոլշեւիկներին չյարող բարձրաստիճան սպաները փոքրամասնութիւն էին: Օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլում, սպայութիւնը ճանաչել էր Ռազմայեղափոխական կոմիտէի իշխանութիւնը[188], իսկ

---

[181] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 8, թ. 12:*

[182] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 244: Թուրքական բանակը հայկականից իր կարգապահութեամբ էապէս տարբերուել է նոյնիսկ թալանի հարցում: Նոյն ականատես աղբիւրը վկայում է, որ ամէնարներին թողատրուած էր փող եւ հագուստ թալանել, սակայն խիստ արգելուած էր ռազմամթերքի եւ կծղակատոր եւ սմբակատոր կենդանիների թալանը, որը թուրքական կառավարութեան սեփականութիւնն էր համարւում (նոյնը, էջ 256):*

[183] *Խօսքի բէյը Կարաբէքիրի յանգոյն ստացել էր խստագոյն կարգապահութեամբ յատկանշուող գերմանական ռազմական բարձրագոյն ուսում. տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 369:*

[184] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 16, թ. 23:*

[185] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 47:*

[186] *ԿԱՊ, «Մարտակոց», 1932 թ., 8 նոյեմբերի, էջ 2:*

[187] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 4, էջ 83:*

[188] *Տարօրինակ է, որ Ս. Վրացեանը դա բացատրում է սպայութեան՝ «զօրքի ամբողջութիւնը փրկելու եւ ներքին կռիւների պատճառ չտալու» ազնիւ մղումով (Ս.*

Փիրումեանն իրեն ենթակայ զեներալ Արտեոմ Յովսէփեանի եւ գնդապետ Վահան Տէր-Առաքելեանի հետ այդ օրերին չէզոքութիւն յայտարարեց եւ «անհոգ-անհոգ փողոցները չափչփեցին»[189]: Է՛լ աւելի արտառոց է հինգերորդ գնդի հրամանատար, ռուսախօս գնդապետ Շաղուբաթեանի պահուածքը Կարսում՝ մայիսեան խռովութեան ժամանակ: Նա այդ օրերին «հնարաւոր համարեց պսակուելու եւ ուրախանալու…»: Աւելին՝ «երբ խռովարարները կարմիր ցնցոտի դրօշակներով անցնում էին զօրանոցների մօտով, այդ նոր ամուսնացած գնդապետը, արտասուքը աչքերին, որպէս մի սրբութիւն հարկաւոր համարեց համբուրել իրանց այնչափ հարազատ այդ կարմիր ցնցոտին…»[190]: Եւ ի՞նչ, պատժուե՞ց այս ուրացող եւ անպատասխանատու սպան: Իհարկէ՝ ո՛չ: Յետագայում նրան տեսնում ենք Կարսի ռազմաճակատում, իր գնդի հետ «ամենաամօթ կերպով» փախչողների առաջին շարքում[191]…

Ամենուրեք «ապստամբութիւնը կատարուեցաւ զօրքի կողմէ», որի պատճառով էլ «Բիւրօ-կառավարութիւնը վստահութիւն չունէր կանոնաւոր զօրքին վրայ»[192]: Նոյն խռովութեան պատճառով «պետականութեան գաղափարը, որ առանց այն էլ ուժեղ չէր մեր նորաստեղծ ազգային բանակում, աւելի եւս թուլացաւ»[193]:

Ուշագրաւ է, որ բարձրաստիճան հրամկազմը եւս չի վստահել իր ղեկավարած զօրքին: Հայ ռամկավար կուսակցութեան՝ 1920 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած Գ Ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին իր ներկայացրած զեկոյցում ՀՌԿ երեւանաբնակ ղեկավարներից Արտակ Դարբինեանը յայտնում է, թէ Հայկական բանակի ղեկավարութեան կարծիքով՝ «այսօրուան մեր ազգային բանակին մէջ գտնուող զինուորներուն մեծ մասը այլեւս անպէտք դարձած է, յոգնած, դասալքութեան եւ անկարգապահութեան ենթարկուած»[194]:

Անպատասխանատուութեան եւ անկարգապահութեան ցայտուն օրինակ է ՀՀ բանակի հոկտեմբերի 14-ի հակայարձակումը, որը նախատեսուած էր արեւածագին, սակայն «գնդապետների եւ շտաբների անհոգութեան պատճառով»[195] սկսում է որոշուած ժամից երկու, Հարամ Վարդանի ամրութիւնների ուղղութեամբ գործող թեւում՝ 3.5 ժամ անց, իսկ աջ թեւի մի զօրամաս «իր թնդանօթներով երեք ժամ յետոյ հասած էր իրեն համար որոշուած վայրը»[196]:

Անպատասխանատուութեան մէկ այլ դասական օրինակ է խմբապետ Կնեազի արարքը. ստանալով ձախ թեւը հետախուզելու հրաման՝

Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երեւան, 1993, էջ 422), միևչդեռ այդ սպայութեան դիրքորոշումը պայմանաւորուած էր միևչեւ ուղն ու ծուծը ապազգայնութեամբ, սեփական պետութեան նկատմամբ հաւատքի պակասով կամ, արեւմտահպատակութեամբ:

[189] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 42: Ստեփան Ղորղանեանը բերում է յոյժ կարեւոր մի վկայութիւն: Երբ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի՝ յոյս 3-ի գիշերը Ախալքալաքցոյի համաձայնագիրը ստորագրած ՀՀ պատուիրակութեան երեք անդամները, նոր իշխանութիւնների պահանջով, մի քանի օր անց պարտադրուած հեռանում էին արդէն խորհրդայնացած ՀՀ-ի սահմաններից, ճանապարհին գիշերում են Ղարաքիլիսայում, ուր նրանց մօտանում է տեղի յեղկոմի անդամ մի երիտասարդ՝ Ղազանչեան ազգանունով եւ յայտնում, որ Կարսի մայիսեան «խռովութիւնների կազմակերպիչներից մէկը ինքն էր» եւ թէ «գեն. Փիրումով եւ գեն. Յովսէփեան անցել էին նոցա, խռովարարների կողմը» (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թթ. 44-45):

[190] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 21:

[191] Նոյն տեղում:

[192] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 46:

[193] Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երեւան, 1993, էջ 426:

[194] Արտակ Դարբինեան, «Հայ ազատագրական շարժման օրերէն», Բ տպագրութիւն, Երեւան, 2003, էջ 257:

[195] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 57:

[196] ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 5, էջ 84:

«կէս ճանապարհից վերադարձել էր հանգստացուցիչ հաղորդագրութեամբ»՝ յայտնելով, թէ այդ թեւի վրայ թշնամի չկայ[197]:

Ահաւասիկ անփութութեան եւս մէկ արտառոց օրինակ: Հոկտեմբերի 22-ին Սեպուհի բրիգադի շտաբը հաստատւում է Կարսի նահանգի Ռադինովկա մոլոկանների գիւղի մի բնակարանում, ուր ապրում էր մի մոլոկան պառաւ՝ իր թոռան հետ: «Մեր հեռագրատան ծառայողներն ընդհանուր առմամբ խօսում են ռուսերէն, գրութիւնների մեծ մասը նոյն լեզուով է կատարւում եւ օ~, զարմանք, մոլոկան ընտանիքը նստած այստեղ լսում է ամեն բան»[198]: Եւ սա այն դէպքում, երբ մոլոկանների վերաբերմունքը դէպի ՀՀ-ն շատ թշնամական էր:

Իսկ յիմարութեան եւս մէկ «գլուխգործոց»: Չորրորդ գնդի հրամանատար, գնդապետ Դմիտրի Միրիմանեանի յանձնարարութեամբ սեպտեմբերի 13-ի՝ լոյս 14-ի գիշերը Կարաուրգան կայարանում՝ յառաջացեալ դիրքում, տեղի է ունենում հայ եւ թուրք սպաների միացեալ… խնջոյք, որպէսզի «հնարաւոր ըլլար գոնէ կոնեակի ազդեցութեան տակ տեղեկութիւններ կորզել տաճկական ներքին իրադարձութիւններուն մասին»: Հնչում են փոխադարձ «կեցցէ»-ներ եւ «ուռռա»-ներ, «գնդապետ Միրիմանեանի ստորադասները հոգեկան ամենամեծ հաճոյքով կոնեակի շիշերը կպարպէին որկրամոլ, այլ ծուղակէ չբռնուող թուրք սպաներուն կենացը»: Եւ ի՞նչ: Թուրք սպաների մեկնումից քիչ անց թուրք հետախոյզները թափանցում են քէֆի վայր եւ կոտորում շատերին, իսկ մի քանի ժամ անց սկսւում է թուրքական «չնախատեսուած» եւ «անակնկալ» յարձակումը[199], որին հետեւում է հայկական նահանջը՝ առանց լուրջ դիմադրութեան: Ամենից շուտ փախչում է գնդապետ Միրիմանեանը[200]… Ոչ ոք պատասխանատուութեան չի կանչւում այս այլանդակ վարքի համար…

Անպատասխանատուութիւնը համատարած է եղել նաեւ պետական ողջ համակարգում[201]:

Հետեւաբար լիովին իրաւացի է Կարսի երբեմնի նահանգապետը, երբ հաստատում է, որ «Կարսը ընկաւ ոչ պարտուած, նա զոհ դարձաւ մեր ոճրագործ անհոգութեան»[202]:

Բ. 2. 4. Դասալքութիւնը

Սա որեւէ բանակի ամենամահացու հիւանդութիւններից է, որեւէ հասարակութեան «ներքին թշնամին»[203], որի դէմ պէտք է պայքարել ամենայն խստութեամբ՝ ռազմական ատեանի վճռով բոլոր դասալիքներին դատապարտելով մահապատժի: Դրան հակառակ՝ դասալիքներն արժանանում էին իրենց հարազատների հոգածութեանը, նրանց միջոցով ձեւեր գտնում ծլկելու ռազմաճակատից, իսկ ճարպիկները եւ «ուժեղների»

---

[197] Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 61:
[198] Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 101:
[199] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 83:
[200] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 350: Տե՛ս նաեւ նոյնը, թ. 352: Եւ ասել, թէ Միրիմանեանը քաջ եւ խիստ հրամանատարի համբաւ է ունեցել… (Գարեգին արք. Յովսէփեանց, «Կեանքիս ամենաժրաքամ օրը եւ երջանկութեանս րոպէն». տե՛ս «Ոգուն չպպաւիենլու արդիւնքը», էջ 38):
[201] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 77:
[202] Նոյնը, գ. 7, մաս 3, թ. 421:
[203] Գարեգին արք. Յովսէփեանցի արտայայտութիւնն է. տե՛ս նրա «Մեր թշնամիները» («Էջմիածին» շաբաթաթերթ, 4 հոկտեմբերի 1920, թիւ 12, էջ 181-183) եւ Վիքսանդրապոլում գրուած «Ներքին թշնամին» յօդուածները (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 93, թթ. 20-21). տե՛ս «Ոգուն չպպաւիենլու արդիւնքը», էջ 75-80: Վերջինիս մէջ հետեւեալ գրում է, թէ «մեր աչքում տաճիկն աւելի բարձր է իբրեւ թշնամի, քան այդպիսի ներքին թշնամին՝ դասալիքը» (նոյնը, էջ 78):

տղերքը ճողոպրում էին Թիֆլիս[204]: Ստ. Ղորղանեանը իրաւացի է, երբ դասալքութեան պատճառները դիտարկում է «կառավարչական ամբողջ սիստեմի» համատեքստում[205]: Այդ պատճառների մէջ առաջնայիններից էր կողոպտելու մոլուցքը (այս մասին՝ յետագայ շարադրանքում): Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանն իր յուշերում գրում է, որ ամեն տեղից, նոյնիսկ Օլթիի ուղղութեամբ շարժած զօրամիաւորումների հետ կապ չունեցող ամբողջ գնդեր դասալիք էին դառնում՝ Օլթի գնալու՝ թալանին մասնակցելու համար[206]:

Գործող բանակում դասալքութիւնը գրեթէ անշրջելի դարձաւ հոկտեմբերի 14-ի հակայարձակման անյաջողութիւնից յետոյ: Եւ ի՞նչ. փախչելիս «շատեր կլքէին ոչ միայն հրացանները, այլեւ փախուստը հեշտացնելու համար կհանէին նոյնիսկ ամերիկեան կօշիկները»[207]: Դասալքութիւնը կանխելու եւ հաւանական դասալիքներին վախեցնելու համար Կարսի հրապարակներից մէկում կախաղան է դրւում: Սակայն դա էլ չի ազդում, քանի որ գեներալ Փիրումեանը ռազմական ատեանի նախագահ է նշանակում իր փեսայ, փոխգնդապետ Միրզոեւին, որը 9-10 ամիս առաջ արատաւորուել էր ֆինանսական գեղծարարութեան համար. իւրացրել էր իր գնդի զինուորներին յատկացուած սննդամթերքի մի մասը: «Այդ դատարան չէր, ի հարկէ, այդ մի նախատինք էր, մի ծաղր իրաւակարգի, որ… բնորոշում էր բարքերը եւ մեր ժամանակը…»,- դառնութեամբ արձանագրում է Կարսի երբեմնի նահանգապետն իր յուշերում[208]:

Դասալքութիւնն աներեւակայելի չափերի հասաւ մանաւանդ Կարսի անկման օրից սկսեալ: «Զօրքի բարոյական կորովը բաւականին ընկած է. զօրավարներից սկսած մինչեւ հասարակ զինուորը ոչ միայն դիմադրելու, առաջխաղալու յոյս չունեն, այլեւ հաւատացած են, որ այլեւս ամեն բան վերջացել է,- գրում է ականատես վկան հոկտեմբերի 31-ին,- Բաբելոնեան խառնակութիւն էր տիրում»[209]: Հազարաւոր դասալիքներին ՀՀ իշխանութիւնները չեն պատժում: Ի տես այս խայտառակ իրավիճակի՝ ափերից դուրս ելած Սեպուհն անձամբ գնդակահարում է երկու դասալիքի, որոնցից մէկը բախտի քմահաճոյքով ողջ է մնում, քանի որ ատրճանակից փամփուշտ դուրս չի գալիս[210]:

Դասալքութիւնը համակել էր նաեւ քաղաքացիական իշխանութիւններին: Իր յուշերում Շիրակի նահանգապետ Կարօ Սասունին, առանց ամօթ զգալու, արդարացնում է նման վարքագիծը[211]: Նա եւ Ալեքսանդրապոլի

---

[204] Այստեղ արժէ նշել, որ ՀՀ պաշտպանութեան նախարարի օգնական, պետական լեզուին անգիտակ գեներալ-մայոր Հայկ Քոթանջեանի երկու որդիները ՀՀ բանակում «ծառայել» են փափուկ պայմաններում, գտնւում են ՀՀ սահմաններից դուրս՝ օտարների ծառայութեան մէջ, իսկ նրանց գեներալ հայրն արժանացել է ՀՀ ազգային անվտանգութեան հայեցակարգի հեղինակային խումբը ղեկավարելու պատուին: Նման բացառական յատկանիշներով անձի մասնակցութեամբ ստեղծուած փաստաթուղթը վատահոյսիւն կարո՞ղ է ներշնչել հայութեանը…

[205] ՀԱՄ, ֆ. 477, գ. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 167:

[206] Նոյնը, թթ. 265-266:

[207] Նոյնը, մաս 3, թ. 376:

[208] Նոյնը, թթ. 375-380:

[209] Ամատուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 109:

[210] Նոյնը, էջ 110:

[211] Ներքին գործերի նախարար Ռուբէն Տէր-Միհաէլեանը հեռագրով պահանջել էր, «որ թուրքերը քաղաքը գրաւելու պարագային, իրենց պաշտօնի գլուխը պէտք է մնան քաղաքագլուխը, վարչութեան անդամները, շրջանային ինքնավարութեան նախագահը եւ վարչութեան անդամները. միայն նահանգապետը արտօնուած էր հեռանալ քաղաքէն»: Այս հեռագիրը քննարկում է Ալեքսանդրապոլում, նոյեմբերի 1-ի երեկոյեան, «եւ այդ տեղ գտնուած կառավարութեան անդամներն ու գործիչները գրեթէ միաձայնութեամբ որոշեցին, որ վերո[ր] յիշուած պատասխանատու պաշտօնեաները իրաւունք ունին հեռանալու, նկատի ունենալով թրքական բարբարոսութիւնները» (ՀԹՊ, 1926, թիւ 8, էջ 93): Սա եւս ապացոյց է այն բանի, թէ ոչ միայն բանակում, այլեւ քաղաքացիական վարչամեքենայում կարգապահութիւնը նուազագոյնից ցածր էր:

քաղաքապետ Պարոյր Լեւոնեանը «թիւրքերի դեռ Ախուրեան չհասած եւ առանց կառավարութեան թոյլտուութեան լքել են իրենց դիրքերը եւ հեռացել»[212]: Այդուհանդերձ «արտակարգ դատարանը, իւր վերջին նիստում քննելով Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Պարոյր Լեւոնեանի ու վարչութեան անդամների պաշտօնալքման գործը[,] գտել է նրանց արդար»[213]:

Պ. Լեւոնեանի, Կ. Սասունու եւ Ալեքսանդրապոլի դասալիքների «արդարացումը» եզակի դէպքեր չէին: Դասալիքները ոչ միայն չէին պատժւում, այլեւ յաճախ նոր պաշտօնների էին նշանակւում[214]՝ Էլ աւելի ապականելով ու անբարոյականացնելով հասարակական ընդհանուր մթնոլորտը:

Բ. 2. 5. Զօրքի բարոյալքումը անհարկի նահանջներով

Պատերազմին անպատրաստ լինելու հետեւանքներից մէկն էլ անիմաստ եւ ռազմական անհրաժեշտութիւնից չբխող շարունակուող նահանջն էր, որը տեւեց մինչեւ սեպտեմբերի վերջը. կանգառը Կարսի մատոյցներում էր: Այս ժամանակահատուածում թուրքական զօրքի հետ լուրջ ընդհարումներ տեղի չունեցան: Սակայն այդ նահանջներն Էլ աւելի բարոյալքեցին զօրքը:

Բ. 2. 6. Հայկական եւ թուրքական էթնոհոգեբանական եւ ռազմահոգեբանական առանձնայատկութիւնների անտեսումը

Սա ռազմարուեստի կարեւորագոյն գործօններից է, որը հայկական կողմը հիմնովին անտեսել է հայ-թուրքական պատերազմում: Ցարական բանակին սովոր ռուս եւ ռուսախօս բարձրաստիճան հրամանատարները հայոց բանակի զինուորին վերաբերուել են իբրեւ ռուսների, մինչդեռ, պայմանաւորուած ազգային յատկանիշներով, հայ եւ ռուս զինուորներն ունեն որոշակի տարբերութիւններ: Ընդհանուր առմամբ հայ զինուորը յարձակման ժամանակ համարձակ է եւ թշնամու ոյժն արհամարհող[215]: Իր կարգին՝ թուրք զինուորը աւելի չարքաշ է մարտական գործողութիւնների ժամանակ, քան հայը: Մէկ այլ յատկանիշ (որը նկատի է ունեցել գեներալ Սիլիկեանը, բայց դրա հետ հաշուի չեն նստել). եթէ հայ զինուորին, մարտական գործողութիւնների ժամանակ ստիպում են սպասել (մանաւանդ անհարկի կամ չտրամաբանուած), նա «շուտով կորովազուրկ» է լինում[216]:

---

[212] *«Ժողովուրդ», թիւ 182, 1920 թ., 9 նոյեմբերի, էջ 2, «Քրոնիկոն» սիւնակը:*
[213] *«Ժողովուրդ», թիւ 192, 1920 թ., 24 նոյեմբերի, «Քրոնիկոն» սիւնակը, ենթավերնագիր՝ «Պարոյր Լեւոնեանի արդարացումը»:*
[214] *Օրինակ՝ Կարսի անկումից հաշուած րոպէներ առաջ քաղաքից փախած նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանը նոյեմբերի սկզբին նշանակուեց ներքին գործերի նախարարի օգնական, իսկ երկրորդ կէսին՝ Կարաբէքիրի հետ հաշտութեան բանակցութիւնների համար Ալեքսանդրապոլ մեկնած ՀՀ պատուիրակութեան անդամ:*
[215] *Այս եզրակացութեանը յանգել ենք պատմութեան ընթացքում հայ զինուորի մղած մարտերի մեր դիտարկումներից:*
[216] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 6, էջ 83:*

Historical roads of Armenia and neighboring lands

Edic Baghdasarian

In ancient Armenia, Ararat or Ayrarat province was ideally located in the center of the country that connected major cities of Armenia and neighboring lands. The most important junction cities were Armavir, Artashat, Dvin and Ani, which were situated in Ararat province:

Armenian commercial routes in the 1st century BC.

Most important Arararatian era (Urartu) city was Argishtikhinili (Armavir), which connected roads in Ayrarat province, but after fall of Kingdom of Ararat (or Van), it gave up its role to Yervandashat. During the time of Artashesian kingdom, capital Artashat became the most important junction on the roads, so that until second half of the 5th century Artashat kepi its important role as the heart of the transit roads of Armenia. Important strategic transit roads started at Artashat. Most significant routes were:

1- Artashat-Satagh,
2- Artashat-Tigranakert,
3- Artashat-Tabriz.

After the second half of the 5th century Dvin became major connecting city. Five main roads originate at Dvin, they had the following routes:

1-Dvin-Karin-Koghonia(Shapin-Garahisar)-Amasia-Byzantium
2-Dvin-Khlat-Kghimar-Urha-Damascus
3-Dvin-Hrazdan river-Kot township (south of lake Sevan)-Zod mount range-Partav
4-Dvin-Nakhijevan-Tabriz
5-Dvin-Hrazdan river-Kura river-Tiflis (Tbilisi)[1]

At the time of Rome-Parthia and Byzantine-Sasanian era important international transit route connected Black sea to Ekbatan and passed through Alashkert plain and Artashat (Dvin)-Parakhot-Dzoghget-Bagavan-Aramana-Gaghtarich-Satagh. Other routes were Ardsn-Teodosupolis-Trabizon. Kars city was also an important cross road which always had commercial connection with Artanuj and eastern ports of Black sea and towards Georgia and Abkhazia via Ardahan.

Important commercial transit routes at the time of Bagratuni kingdom (9-11 centuries) are:

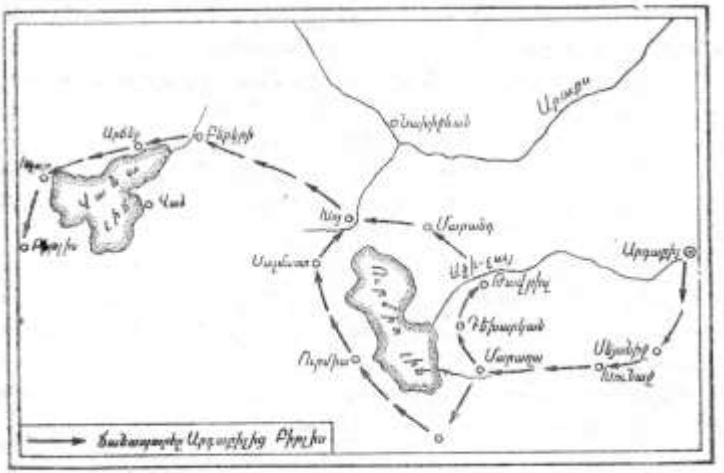

Ardabil-Bitlis road

[1] - T. Hakopian, *Overview of the historical geography of Armenia*, Yerevan, 1960, p. 126.

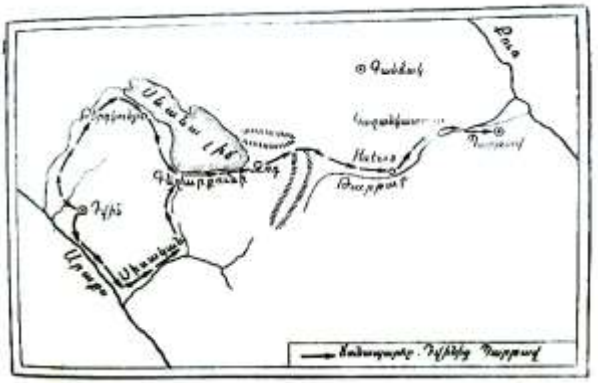

Dvin-Partav route

Maragha-Dvin road

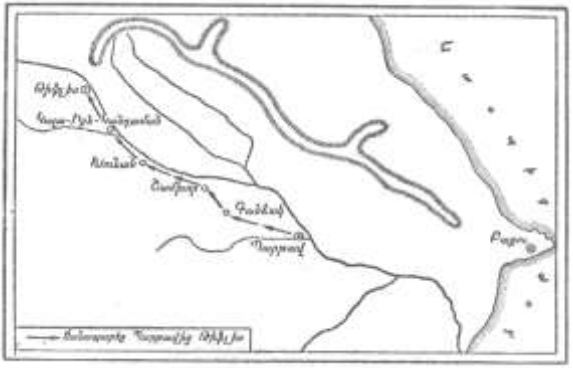

Partav (Barda)-Tiflis (tbilisi) road

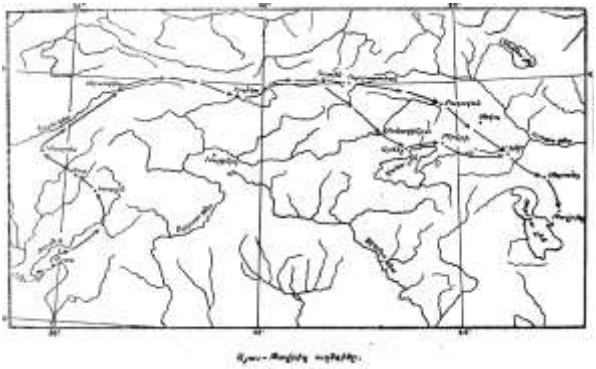

Ayas-Tabriz road

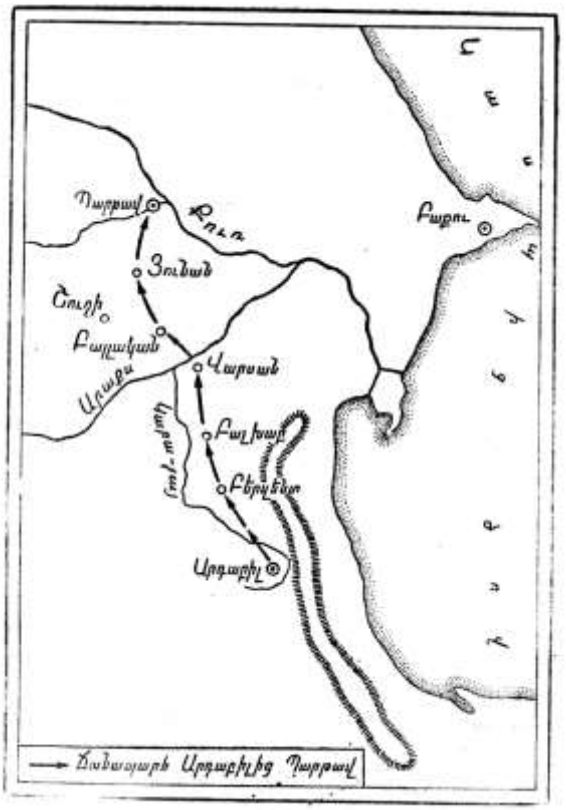

Ardabil-Barda(Partav) road

Other important roads were:

1-*Karin-Manazgerd-Khlat-Baghesh(Bitlis)-Medsbin (Nisibin)* then connecting to major East-West route reaching Persia and Mosul, Edessa stretching to eastern coasts of Mediterranean sea.

2-Artashat-Manazkert-Tigranakert

Both roads were operational since times and kept their importance until 14th century.

3-Tabriz-Dilman-Salmas-Petolemy monastery-Van-Berkri-Archesh-Manazkert

This road had especial importance in 10-11 centuries.

4-Tabriz-Her (Khoy)-Daruynk
This road was crossing Goghtn and Nakhijevan

5-Dvin-Nakhijevan-Ordubad-Vardanakert-Paytakaran-Caspian sea

6-Dvin-Berdkunk-Partav
7-Trabizon-Karin(Erzrum)
8-Karin-Bagarich-Satagh-Sebastia
9-Amid-(Diarbekir)-Kharberd-Malatia[2]

Distance of some cities in ancient times

- Dvin to Karin 200 miles.
- Karin to Posadurs 100miles, then to Kolonia 90 miles then to Nikkia 100 miles, to Amasia 80miles – Gangra 105 miles to Ankara 80 miles to Constandnopole 120miles from here to Rome 90 miles.
- Dvin to Khlat 170 miles then to Kghismar 80miles, to Urha 180 miles from here to Euphrates 40 miles, to Damascus 120 miles to Tapor mount 90 miles then to Jerusalem 100 miles.
- Dvin to Berdkun 60miles, to Partav 160 miles, from here to Caspian sea 90 miles.
- Dvin to Nakhijevan 7miles, Gandzak 120 miles Tisbon 370 miles to Akoghia 70 miles, to Basra 140 miles, to sea of Parskahayk (means Kapotan or Urmia lake-EB) 20 miles.
- Gandzak to Nineveh 120 miles, to Nisibin 120 miles then to Urha 150miles.
- Nakhijevan to Artevat 200miles then to Vardanakert 70 miles to Paytakaran 60 miles to Caspian sea 60 miles.
- Dvin to Koghb 50 miles to Kotagez 120 miles to Tiflis 140 miles to Hunakert 70 miles to Partav 100 miles.
- Jerusalem to Alexandria 500 miles to Pentapolis 1000 miles to Tripoli 350 miles to Africa 1500 miles to Septe 900 miles from ther to Ocian 2000 miles[3].

[2] -T.Hakopian, tbd, H. Manadian, works, vol. 2, part 2,Yerevan, 1960, pp. 329-346.
[3] - Anania Shirakatsi, Yerevan 1979, p. 312-313.

احادیث حماسی و افسانه ای ایران در ادبیات ارمنی دوران پیش از فردوسی و در «شاهنامه»

ادیک باغداساریان

مناسبات ملت های ارمن و ایران در گذشته چند جانبه بوده است. نه تنها اطلاعات فردوسی در باره ارمنیان بلکه انعکاس احادیث حماسی و افسانه ای ایران در ادبیات قدیمی ارمنی نیز که منبع مهم بررسی منشاء حماسه ایرانی و تحول تاریخ آن است ، نتیجه این مناسبات بوده است. مسئله این است که پس از استیلای تازیان بر ایرانیان، نسبت به فرهنگی که تا آن گاه بنا نهاده بودند بیرحمی می کنند و آثار عمده ای را نابود ساخته اند که اکنون ما در مورد آنها اطلاعاتی را از منابع خارجی بویژه ادبیات قدیمی ارمنی بدست می آوریم. حال به موسی خورنی گوش فرا دهیم:

«تاریخنگاران پارسی، آشوری و نیز یونانی بسیاری در رابطه با این دوره (زمان پارتیان) هستند. زیرا پارتیان از آغاز پادشاهیشان تا انقراض آن با رومیان سر و کار داشتند. گاه با اطاعت و گاه با نبرد که پاغپاتوس، فرفیریوس، پیلمون و بسیاری دیگران تعریف می کنند. ولی ما از کتاب بارسوما که خوروهبوت آورد، تعریف می کنیم»[۱].

خورنی متذکر می شود که خوروهبوت یاد شده، کاتب پادشاه شاپور بود. زمانی که ژولیان که او را پاراباتوس نیز می نامند، با سپاهش به تیسفون حمله کرده بود به اسارت یونانیان در آمد. بگفته پدر تاریخ، خوروهبوت از تیسفون همراه ملازمان به یونان رفته به مسیح می گرود و یغیازار نام می گیرد و با فراگیری یونانی تاریخ اعمال شاپور و ژولیان را به رشته تحریر می کشد. او تواماً نامه موسوم به «راست سخن» شامل تاریخ پادشاهان قدیمی که بارسوما هم بخت نوشته بود، برمی گرداند.

آکادمیسین ک. ملیک اوهانجانیان، با بررسی این قطعه «تاریخ» خورنی، در کتاب ارزشمند خود «فردوسی و موتیوهای داستانی ایران در «شاهنامه» و ادبیات ارمنی»، قصد داشت برخی مسایل را روشن سازد. این ها عبارتند از: آیا خورنی به ویرایش «کارنامه» تحت دسترس ما آشنا بوده، آیا از هیچگونه منبع «تاریخی» موسوم به «راست سخن» برخوردار بوده، یا «یاوه گویی افسانه های ناشایست را از احادیث مردمی برچیده و برای موثر و قانع کننده نمودن آن «به رسم عاداتش» به یک منبع و تخیلی رجوع نموده و آنرا راست سخن نامیده است».

دانشمند نامی در طول تفسیر این مسایل شش نکته را می پذیرد که نشانگر شباهتها و تفاوتهای خورنی و «کارنامه» است. او مینویسد:

«۱- خورنی با یک رویای بابک آشناست. «کارنامه» مشتمل بر سه رویاست.

---

[۱]- موسی خورنی. تاریخ ارمنیان. تفلیس: ۱۹۱۳. ص ۲۰۴-۲۰۵.

۲- خورنی فقط یک افسانه آتش را منعکس می کند. «کارنامه» در مورد هر سه صحبت می کند (آتر. هروبا (آتر)- گشسپ و برزین-مهر)، که بر خاندان ساسانی پرتو می افکندند و سراسر جهان را روشنایی می بخشیدند».

۳-خورنی «کارنامه» را نمی شاسد و بجای آن محتوای رویای دوم را ارائه می کند، یعنی «ساسان بر پیلی سفید و تزیین شده نشسته بود... و همگان او را سجده و ستایش می کردند».

۴-خورنی به «و ماه» اشاره می کند یعنی به پدیده ای دلالت می کند که باید با زندگی ساسان مرتبط بوده باشد، «کارنامه» بجای آن نقل می نماید که بابک «خورشید را دید که از بالای سر ساسان طلوع می کند و سرتاسر جهان را روشن می سازد».

۵-«سخنوری بی معنی» در نزد خورنی راجع به بز است، در «کارنامه» بجای بز به قوچ اشاره می شود[۱].

با بر شمردن این نکات و سپس بررسی آنها، ک. ملیک اوهانجانیان به این نتیجه می رسد که خورنی حتماً از «کارنامه» مستقل بوده و «تاریخی مختصر و غیر موثق به قلم یک غیر پارسی در دسترس داشته که مولف آن شاید با استفاده از «نامه راست سخن» راجع به شخص اخیر اطلاعات زندگینامه ای ارائه نموده است» (ص ۵۴).

با بررسی نظر ک. ملیک اوهانجانیان در این نکته که خورنی ویرایش «کارنامه» تحت دسترس ما را نمی شناخت، ما در می یابیم که یکی از نامه های مشتمل بر تاریخ پادشاهان ایران، بدواً «راست سخن» نامیده می شده که پس از خورنی تحت ویرایش مفصل قرار گرفته عنوان «کارنامه اردشیر بابکان» یافته است. برای اثبات این نظریه ما به شواهد و دلایل بپردازیم. خورنی می نویسد:

«... ما تکرار افسانه ها رویای بابک، بیرون جستن آتش ناشناخته از ساسان، حفظ رمه، ماه، جادوگران یعنی پیشگویی کلدانیان واتفاقات پس از این را بیهوده می دانیم» (ص ۲۰۵-۲۰۶).

از اینجا روشن می شود که خورنی بر محتوای نامه تحت دسترس خود و افسانه های موجود در آن که در باره رویای بابک، بیرون جستن آتش ناشناخته از ساسان، ماه، پیشگویی جادوگران و غیره تعریف می کردند، واقف بوده است.

حال، این شباهتها و تفاوت ها کدامند که میان داده های خورنی، و یکی از منابع «شاهنامه» یعنی «کارنامه اردشیر بابکان» وجود دارند.

در «کارنامه» تعریف می شود که بابک مرزبان پارس در زمان اردوان پنجم آخرین پادشاه سلسله اشکانی می زیست. او چوپانی به نام ساسان داشت. یک شب بابک بخواب می بیند که خورشید بر بالای سر چوپانش طلوع کرده تمام جهان را روشن ساخته است. شب دوم نیز می بینید که مردم با احاطه ساسان که بر پیلی تزیین شده نشسته بود در برابر وی سر تعظیم فرود می آوردند و او را سجده و ستایش می نمایند. شب سوم نیز می بیند که آذر-

---

[۱]- ک. ملیک-اوهانجانیان. فردوسی و موتیوهای داستانی ایران در «شاهنامه» و در ادبیات ارمنی. «فردوسی» (مجموعه)، ایروان: ۱۹۳۴، ص ۴۵-۴۶.

هروبا، آدر-گشسب و برزین-مهر به داخل خانه ساسان آتش افکندند و سرتاسر جهان را روشنایی می بخشند. بابک بلافاصله خوابگزاران را می خواند و توضیح می خواهد. اینها پیشگویی می کنند که ساسان یا یک نفر از نسلش به پادشاهی جهان می رسد، «زیرا خورشید است»، توضیح می دهند که پیل آراسته «نشانه قدرت، توانایی و پیروزی است»، اما سه آتش نشانه دانش انسانها و مغان، اسپهسالاری، کشاورزی و زراعت است[۱].

بدواً اشاره کنیم که فردوسی تشریح رویای اول بابک را مطابق روحیه «کارنامه» ارائه نموده است.

سپس در «کارنامه» تعریف می شود که بابک با پی بردن به این مطلب از خوابگزاران که ساسان یا یکی از اولادش در پی کسب پادشاهی است، ساسان را نزد خود می خواند سرش را تراشیده به او اغذیه و لباس می دهد و آنگاه دخترش را به ازدواج او در می آورد. پس از مدتی از این ازدواج، اردشیر بدنیا می آید.

فردوسی بر تمام این ها واقف است، تنها داستان تراشیدن سر ساسان را ذکر نمی کند. به اختصار می گوید که او را به حمام برده، شسته و تمیز کرده اند.

خورنی پیشگویی خوابگزاران را نیز می دانست. توام با آن او به «شورای فحشا»، «کشتارها» اشاره می کند که برای «کارنامه» و فردوسی ناشناخته است. اگر چه پدر تاریخ ما به حکم عادت خود، در اینجا نیز اطلاعات بسیار مفصلی ارائه نمی کند ولی پیدا کردن جزئیات منبع او با استفاده از ادبیات کمکی مشکل بنظر نمی رسد.

استپان مالخاسیانتس تصدیق می کند که «مطابق روایات قدیمی پارسی، این بابک یا پاپک با دیدن این خواب که مردی نامدار از ساسان زاده خواهد شد، زنش را برای اینکه مادر این مرد نامی باشد تشویق کرده بود تا با او همبستر گردد. از این همبستری، اردشیر زاده می شود که وی را بابکان می نامند»[۲].

ما فکر می کنیم که خورنی وقتی به شورای فحشای (زاده شدن) اردشیر اشاره می کند، همین بخش از منبع خود را مد نظر دارد.

خورنی تذکر می دهد که سخنوری بی معنی دختر مغ در باره بز و بقیه را تکرار نمی کند و شیرخوارگی کودک در پناه عقاب، پیشگویی کلاغ، نگهداری شیر پرافتخار و با ملازمت گرگ و جنگ دلاورانه تن به تن را ذکر نخواهد کرد.

پرواضح است که ادامه این روایت پارسی را در مورد تولد مردی نامدار از نسل ساسان، تخلیص نموده و بنظر ما در آن جا مطلب زیر را تعریف کرده است:

بابک با احساس این که «شورای فحشا»یش در خفا نخواهد ماند، زنش را کشته و در مورد نگهداری کودک اندیشیده است. احتمالاً در همین زمان، دختر مغ در نزدش حاضر شده و برای تغذیه کودک با شیر بز پیشنهاد کرده و بابک نیز بدان عمل نموده است. آنگاه کلاغ

---

[۱]- کارنامه اردشیر بابکان. ترجمه از متن پهلوی توسط دکتر ه. تیراکیان، پاریس: ۱۹۰۷، ص ۴-۵.

[۲]- موسی خورنی. تاریخ ارمنیان. ایروان: ۱۹۶۱، ص ۳۹۵.

وارد معرکه شده و خطری را پیشگویی کرده که برای از بین بردن آن «شیر پرافتخار با ملازمت گرگ» کودک را نگهداری نموده تا اردشیر بزرگ شود و با اردوان شجاعانه ستیز نموده اورا کشته و تاج و تخت شاهی را تصاحب کند.

«کارنامه» پهلوی و نیز فردوسی این جزئیات را شامل نمی شودند. اینها به موازات هم مطلب زیر را تعریف می کنند، دختر بابک توسط ساسان حامله شده اردشیر را می زاید. باب با باور کردن خواب خیر، نوه اش را به فرزندی می گیرد و نگهداری او را به پیری می سپارد. وقتی که اردشیر ۱۵ ساله می شود، اردوان شاه ایران او را بعنوان سوار کار دلیر نزد خود می خواند و از او همچون خویشاوند نگهداری می نماید. لیکن یکبار چنین اتفاق می افتد که اردشیر با پسر بزرگ اردوان برخورد نموده با او دوستی می کند. این امر را شاه پسند نمی کند. او دستور می دهد تا اردشیر را از شرکت در ورزشهای دلاوران محروم ساخته او را میر آخور سازند. تنها معشوقه اردوان که فردوسی او را گلنار می نامد اردشیر محکوم را کمک و تسلی می دهد. او عاشق اردشیر شده مداوماً در خفا با او ملاقات می کند.

یکبار اردوان مشاورانش را برای شور می خواند و اینکه چه چیزی در انتظار او و خانه اش است جویا می شود. آنها می گویند، که «مردی خدمتگزار، اگر سه روزه در برابر سرورش قیام کرده متواری شود، به وزارت و صدارت می رسد و بر سرور خویش حاکم و فاتح خواهد گردید» (ص۹).

«آنگاه در «کارنامه» تعریف می شود که « چنانکه به اردوان گفته بودند دختر (معشوقه) ، وقتی که شبانگاه نزد اردشیر آمده بود این مطلب را به وی رساند».

خورنی در این باب هیچگونه اشاره ای نمی کند. این مطلب را فقط آگاتانگغوس می داند و در تاریخش ذکر می کند.[۱]

آگاتانگغوس آنگاه تعریف می کند که اردادخت یکی از زنان دربار اردوان با اطلاع از تمام این ها، شبانگاه نزد اردشیر آمده می گوید که پادشاه از رویدادهای آینده توسط پیشگویان آگاهی یافته است.

مطابق «کارنامه» اردشیر با شنیدن سخنان دختر، قول می دهد در صورت رسیدن به مقام عالی چنان کند که «در جهان شخصی به نیکبختی تو پیدا نشود».

آگاتانگغوس به این قسم اردشیر نیز آشنا بوده و در نزد او نیز این قهرمان به دختر قول می دهد او را به «مقام بانویی» برساند.

پرواضح است که در هر دو آنها، دختر همراه اردشیر فرار کرده و قبل از نبرد قطعی اردوان و اردشیر در «دژ مستحکم» گوشه نشین می شود.

باید توجه نمود که فردوسی داستان اردشیر را بر اساس گزینش های ارائه شده بنحوی هنری پرورده است. تنها او تا اندازه ای تضاد موجود میان ساسانیان و پارتیان را شدت بخشیده تا بدینوسیله حقوق حاکمیت اولی ها بر دیگران پایه و اساس یابد(توجیه شود).

---

[۱] - آگاتانگغوس. تاریخ ارامنه. تفلیس: ۱۹۰۹، ص س۱.

پاوستوس بوزاند نیز به احادیث مربوط به اردشیر آشناست . او اگر چه داستان مربوط به اردشیر را مستقیماً بازگو نمی شود ولی بطور غیر مستقیم تفهیم می کند که خودش منشاء اردشیر و اعمال او را می شناسد. مثلاً در باب پنجاه و چهارم کتابت چهارم تاریخش با تعریف جریان تیره شدن دوستی شاپور پادشاه مشهور پارسی و آرشاک پادشاه ارمنی اشکانی، گواهی می دهد که پادشاه ارمنستان خشمناک رو به شاپور می گوید:

«از من دور شو، ای نوکر بدکار که بر سرورانت سرور شدی، و من مرگ پادشاه اردوان و انتقام پیشینیانم را بر تو و فرزندانت نخواهم بخشید زیرا اکنون شما، نوکران، تخت ما سرورانتان را غصب کرده اید لیکن شما تا وقتی که ما دگر بار جایمان را نگرفته ایم من به شما این اجازه را نخواهم داد»[۱].

باز هم می توان مثالهای دیگری ذکر نمود تا روشن شود که در ارمنستان، احادیث مربوط به اردشیر چگونه رواج داشته است. با اکتفا به نمونه های ذکر شده، رجعت به موسی خورنی را ضروری می دانیم. او در کتابش با استفاده از نامه «راست سخن» بارسوما، اطلاعات «موثقی» در مورد اردشیر فرزند ساسان می دهد که برای تصاحب مسند حکومت ایران بر علیه اردوان قیام می کند. بگفته او، خسرو پادشاه ارمنستان به محض اینکه از این شورش با خبر می شود بلافاصله به کمک اردوان می شتابد ولی با رسیدن به آسورستان خبر مرگ او را می شنود و به ارمنستان باز می گردد. او از اینجا فیلیپ قیصر رومیان را در این باره مطلع می سازد و کمک می طلبد. فیلیپ به علت شورشی که در قلمروش حادث شده بود نمی تواند کمک کند لیکن دستور می دهد تا نواحی مصر تا سواحل پونتوس به او یاری دهند. خسرو بدین ترتیب سپاهی عظیم گرد آورده به سمت اردشیر حمله می کند و آسورستان و سایر ممالک را از دست او در می آورد. **وه ساچان** خویشاوند خسرو در ایران با خوشحالی از این پیروزی همراه با قوم پارتی کارنیان خود بر علیه اردشیر قیام نموده تصمیم به عزیمت به ارمنستان می گیرد. خسرو با شنیدن خبر عزیمت خویشاوندانش بسیار خوشحال می شود ولی او مدت طولانی نزد وی نمی ماند زیرا بزودی مطلع می گردد که اردشیر با سپاهش بجز یک بچه شخصاً آنها را تعقیب و نابود کرده است، و او را **برزو** یکی از وفاداران آنها نجات داده و به کشور کوشانیان برده است. گر چه اردشیر زحمات زیادی متحمل می شود تا بچه را بچنگ آورد لیکن موفق نمی گردد. خورنی آنگاه تعریف می کند که پارسیان بعدها افسانه های متعددی را در این مورد ساخته اند که بر اساس آنها بچه توسط حیوانات نگهداری و بزرگ شده است. کودک **پیروزمت** نام گرفته و قوم کامساراکان از او پدید می آید.

خورنی پس از تعریف کشتار قوم پارتی کارنیان، متذکر می شود که خسرو پادشاه ارمنستان این انتقام را با شدت تمام گرفته است. او با سپاهش و تا کمک ملل شمالی بر اردشیر پیروز شده او را تا هندوستان تعقیب کرده است.

---

[۱] - پاوستوس بوزاند. تاریخ ارمنیان. ایروان: ۱۹۴۷، ص ۲۱۷.

این بود داستان خورنی در مورد اردشیر ساسانی بر اساس نامه «راست سخن». «کارنامه» و «شاهنامه» از آنها متفاوتند که موسی خورنی آنان را«یاوه گویی» می نامد.

از تمام اینها چنین استنباط می شود که نامه «راست سخن» استفاده شده توسط خورنی در واقع وجود داشته است. مجموعه ای غنی از موتیوهای داستانی و تشریح مناسبات ارمنی- ایرانی بوده که پس از خورنی ویرایش یافته و «کارنامه اردشیر بابکان» نامیده شده است و در عین حال از تمام قطعاتی محروم گشته که به نفع ارمنیان و پارتیان شکوه و افتخار ساسانیان را تیره می ساختند.

مشاهده نمودیم که پدر تاریخ با تنفر و نکوهش در مورد افسانه های پارسی سخن می گوید. صرف نظر از آن، او گهگاه با اختصاری پرمحتوا جزئیاتی را ارائه می دهد که به کمک آنان چند نکته «تاریک» منابع «شاهنامه» را می توان روشن ساخت. از این نظر، افسانه آژداهاک نقل شده توسط او که در «شاهنامه» فردوسی گنجانیده شده است شایان توجه بسیار است.

خورنی محتوای افسانه منتسب به آژداهاک را در بخش «از افسانه های پارسی» کتاب خویش شرح می دهد. او در اینجا خطاب به مشوقش ساهاک باگراتونی می نویسد:

«ولی این چه تمایلی است که دارای، افسانه های آژداهاک بیوراسب پوچ و بی معنی است، یا اینکه چرا ما را بخاطر افسانه های ناپرورده و بی سلیقه و بویژه بی معنی پارسی، در زحمت می اندازی، نکوکاری نخستین و ناپسند او، خدمتگزاری دیوان برای وی، ناتوانی در غفلت از خطا و دروغ، بوسیدن شانه ها، زاده شدن اژدهایان از آنجا، آنگاه گسترش شرارات، کشتن انسان ها بخاطر شکم (چگونه اند). سپس بستن او با سیمهای مسی توسط شخصی هرودن نام و بردن او به کوهی موسوم به دمباوند» (ص ۹۰).

خورنی سپس تعریف می کند که هرودن (در نزد فردوسی، فریدون) بر سر راه می خوابد. در این هنگام آژداهاک او را به سمت تپه می کشد جایی که هرودن با بیدار شدن او را می گیرد و به غاری در کوه برده می بندد و خویشتن را بصورت مجسمه ای در برابر او قرار می دهد و آژداهاک با هراس از آن به زنجیرهایش رضایت می دهد و حاضر به خروج از آنجا و به تباهی کشیدن جهان نمی شود.

مقایسه داستان آژداهاک نقل شده توسط خورنی با فصل «ضحاک» در «شاهنامه» نشانگر این امر است که شباهت زیادی با نقل فردوسی دارد. م. امین، آ. گوشمید، ن. مار و استپان مالخاسیانتس این امر را در آثارشان به تفصیل نشان داده اند لذا ما بر روی آن تاکید نمی کنیم. در اینجا قطعه «توضیح آنچه که در مورد بیوراسب موثق است»[1] از بخش «از افسانه های پارسی» و کتاب خورنی که محتاج بررسی ویژه ای است توجه ما را به خود معطوف می کند.

[1]- بررسی گسترده موضوعات مستند در مورد این قطعه نگاشته ایم. در اینجا به علت کمی جا، تنها نتیجه گیری ما را در باب این موضوع بیان می داریم.

ر. اشتاکلبرگ ارمنی شناس نامی آلمانی در اثرش تحت عنوان «نظری به تاریخ احادیث پارسی» و ن. آکینیان در «آژداهاک بیوراسب و مزدک کمونیست در روایات ارمنی مطابق موسی خورنی» و «بار دیگر مزدک و موسی خورنی» اظهار می دارند که قطعه مذکور با افسانه آژداهاک نقل شده توسط پدر تاریخ مطابقت ندارد. آنها برای اثبات این موضوع دلایلی ذکر کرده نتیجه می گیرند که خورنی آژداهاک را با مزدک ، فرقه دار مشهور پارسی اشتباه گرفته و آراء و عقاید او را نگاشته است.

اینکه قطعه «توضیح آنچه که در مورد بیوراسب موثق است» موجود در تاریخ خورنی با جزئیات خود با افسانه مربوط به آژداهاک مطابقت ندارد، ما هم شکی در آن نداریم. ولی با ر. اشتاکلبرگ و ن. آگینیان در این نکته موافق نیستیم که خورنی آژداهاک را با مزدک اشتباه گرفته است. تردیدی نیست که این تناقض آنها از اینجا ناشی می شود که آنان خورنی را مولف دوران دیرتری می دانستند. آنها با این باور مسلم که پدر تاریخ ما مولف قرن نهم بوده در قرون پیشین شخصیتی را جستجو می کردند که آراء و عقایدش می توانست با موضوع نقل شده توسط خورنی منطبق گردد. آنها مزدک را چنین شخصیتی انگاشته اند و با مشاهده شباهاتی میان او و تعالیم بیوراسب، نتیجه گیری هایشان را اثبات شده تلقی نموده اند.

اکنون که معمای خورنی گشوده شده و به قرن پنجم عودت یافته است به آسانی می توان نتیجه گیری های ر. اشتاکلبرگ و ن. آکینیان را مردود دانست. برای این موضوع می توان به این استناد نمود که مزدک آموزشهایش را در زمان قباد اول پارسی (۴۸۸-۵۳۱) وعظ می کرد و در نتیجه موسی خورنی که قبل از وی می زیسته نمی توانست با مکتب او آشنا باشد. ما فکر می کنیم که خورنی بوضوع دو افسانه مجزا را به ما رسانده که یکی از آنها به آژداهاک اصلی (ضحاک) اما دیگری به بیوراسپ که دگرگون یافته ارمنی نام بوداسب بنیانگذار افسانه ای ستاره شناسی است مربوط می گردد. حال این نظریه را توجیه نماییم.

دیدیم که پدر تاریخ در آغاز بخش نخست فصل «از افسانه های پارسی» خطاب به مشوقش ساهاک باگراتونی می نویسد: «افسانه های آژداهاک بیوراسب پوچ و بی معنی است». چه نتیجه می توان از اینجا اخذ نمود.

می توان فرض کرد که خورنی یا چند افسانه در مورد آژداهاک در اختیار داشته و یا در متن اولیه تاریخش کلمات «آژداهاک بیوراسب» توسط ویرگول یا یک حرف ربط از هم مجزا بوده اند که بعدها با حذف از جانب ویرایشگران یا نُسّاخ، این نامها با هم در آمیخته و باعث اشتباه و گنگی شده است. ما مورد اخیر را محتمل می دانیم. این امر قابل ذکر است که اگر پدر تاریخ ما تحت عنوان آژداهاک بیوراسب یک نفر را می شناخت پس عنوان بخش دوم فصل مربوط را نه «توضیح آنچه که در مورد بیوراسب موثق است» بلکه «توضیح آنچه که در مورد آژداهاک بیوراسب موثق است» می نهاد.

دلایل دیگری نیز موجود است که بیوراسب و آژداهاک دو چهره کاملاً متفاوتند. نه تنها مولفان قدیمی ایرانی و عرب ما را بر این باور قرار می دهند بلکه خود خورنی که می نویسد:

«آژداهاک بیوراسب نام نیای آنان (پارسیان) از زمان نمروت است. زیرا وقتی که زبانها بر پهنه گیتی گسترش یافت ، این امر بطور آمیخته به هم و بدون رهبران صورت نگرفت بلکه گویی به عنایت خداوندی اوست و پیشوایان تعیین گشتند که هر یک از آنان ثغور خود را با نظم و قدرت به ارث برد. و من نام اصلی این بیوراسب را **کنتورس پیوریدا** می شناسم که در یک متن کلدانی یافته ام. او با شجاعتی کمتر از غنا و استادی اش ، با اطاعت از نمروت قوم سالاری ملتش را در دست داشت و می خواست نشان دهد که همگان باید از زندگی عمومی برخوردار باشند، او می گفت که هیچکس نباید چیزی خصوصی داشته باشد، بلکه همه چیز باید عمومی باشد. هر سخن و هر عمل او آشکار است، هیچ چیز را مخفیانه نمی اندیشید، بلکه تمام رازهای پنهان قلبش را به زبان می آورد، و تبیین می کرد که مقربان همچون روزها، شبها نیز نزد او آمد و رفت کنند. به اصطلاح نیکوکاری ناپسند او همین است» (ص ۹۱).

خورنی آنگاه تعریف می کند که بیوراسب با قدرتش در ستاره شناسی می خواهد شرارت کامل یاد گیرد و این امر برایش ناممکن بود، زیرا به منظور فریب مردم عادت داشت مخفیانه کار نکند لذا امکان یاد گیری چنین شرارات افراطی و کامل فراهم نبود،- برای این آموزش تدبیر تلخی می اندیشد،- که گویا دردهای سهمگین در شکم دارد و به هیچ طریق نمی تواند علاج شود. مگر توسط سخن و عنوان سهمگینی که هیچکس نمی تواند بدون خطر آنرا بشنود. و با یادگیری روح خبیث که شرارت را تراوش می کرد، با نهادن سرش بر شانه های بیوراسب بی شک فنون ناپسند را با صحبت در گوشش در خانه و میادین به وی یاد می داد.

خورنی آنگاه می نویسد که در افسانه راجع به بیوراسب اشاره می کنند که جوجه شیطان با خدمت به او خواسته اش را جامه عمل می پوشاند و برای آن طلب هدیه و پاداش کرده شانه اش را می بوسد.

پدر تاریخ توضیح می دهد، اما روییدن اژدهایان و یا تبدیل کامل بیوراسب به اژدها که می گویند، همین است، از آنجا که او مردان بیشماری را قربانی دیوان می کرد، مردم از او بیزار شده با هم متحد گشته او را مغلوب ساختند، او به نواحی کوه نامبرده گریخت، وقتی که مبارزه بر علیه او شدت گرفت، انبوهی که همراه او بود از هم پاشیده و متفرق گردید. مبارزان با اطمینان به این امر چند روزی را در آنجا به استراحت پرداختند. لیکن بیوراسب با گردآوری مجدد پراکنده شدگان، بطور ناگهانی بر آنها می تازد و باعث خسارات بسیار می گردد، ولی جمعیت پیروز می شود و بیوراسب به فرار متوسل می شود. آنها وی را گرفته در نزدیکی کوه بقتل می رسانند و در چاهی گوگردی می اندازند (ص ۹۱-۹۲).

روشن است که بیوراسب در نزد خورنی همان ضحاک-آژداهاک نیست. او تنها با ماهیت شیطانیش به این آخری شباهت دارد، اما کلیه دیگر جوانبش شدیداً از وی متفاوت است.

در قطعه مورد بحث بویژه سطوری باعث تفکر جدی است که پدر تاریخ در آن ها بیوراسب را شخصیتی قوی «از حیث ستاره شناسی» می شناسد. ما فکر می کنیم که او با این اشاره می خواهد بنیانگذار افسانه های ستاره شناسی را به یاد آورد که فردوسی او را با نام دگرگون یافته شیدسپ می شناسد در حواشی ترجمه روسی حماسه ایران در برابر نام اخیر نوشته شده:

«نخستین مشاور تهمورث و منزوی دانا. نام او با نام بوداسب (یوداسب) بنیانگذار افسانه ای ستاره شناسی مترادف است که مولفان عرب زبان سده های میانه به او اشاره کرده اند»[1].

فردوسی، شیداسپ را معلم و «ستاره روشنایی بخش و راهنمای تهورث می داند که سرور را به راه راست می برد، خیانت را منع می نمود و شبها به مقربان اجازه رفت و آمد به نزدش را می داد»[2].

از اینجا عبارت فوق الذکر خورنی قابل درک می شود که در آن بیوراسب «هیچ چیز را مخفیانه نمی اندیشید، بلکه تمام رازهای پنهان قلبش را بزبان می آورد و تبیین می کرد که مقربان همچون روزها، شبها نیز نزد او آمد و رفت کنند».

فردوسی گرچه غیر مستقیم ، انتظارات استثمار شدگان را نیز به نام شیداسپ مرتبط می دانست و اشاره می کند که تحت تاثیر وی، «پادشاه قلبش را از شرارت و بی عدالتی پاک نمود» و قسم یاد نمود که استبداد و وحشت را از کشور خواهد زدود.

این امر قابل ذکر است که استناد دیو شدن قهرمان مذکور توسط خورنی از برابر چشمان فردوسی نیز پوشیده نمانده است. درست است که او این دیو شدن را مستقیماً به بیوراسب- بوداسب- شیداسپ نسبت نمی دهد، ولی دلالت دارد بر اینکه تهمورث تحت تاثیر او با دیوان صمیمیت یافته بر شیطان سوار و به کمک او بر فن نگارش مسلط گشته است.

بر اساس این استنادات فکر می کنیم که خورنی در واقع نه یک بلکه دو افسانه به ما رسانده که یکی از آنان مربوط به آژداهاک اصلی اما دیگری بیوراسب که برای فردوسی بصورت شیداسپ و برای مولفان عرب بصورتهای بوداسب-یوداسب شناخته شده، مرتبط است. ما همچنین فکر می کنیم که بوداسب یک خدا یا پهلوان بود که بدواً در نقش بنیانگذار ستاره شناسی ظاهر گردیده عقاید کمونیستی موعظه می کرده و بعدها با کسب عنوان دیوان بسیاری از خطوط آژداهاک را به خود گرفت و آژداهاک بیوراسب یعنی بیوراسب دیو شده نامیده شده است.

از داده های ارائه شده توسط خورنی چنین روشن می شود که حدیث مربوط به رستم پهلوان نامی ایران نیز در ارمنستان رواج داشته است. خورنی با بحث در مورد آنگغاتورک در فصل هفتم کتاب دوم «تاریخ ارمنیان» خطاب به ساهاک باگراتونی می نویسد:

---

[1] – Firdowsi, Shahnameh, M, 1957, p. 609.

[2] - Aboulkasim Firdowsi, Shahnameh, Dushambeh, 1964, p. 47.

«ولی اگر می خواهی، من هم در مورد این دروغهای بیمزه و بیجا تعریف می کنم همچون پارسیان که در مورد رستم سگزی تعریف می نمایند که به اندازه صد و بیست پیل قدرت داشت. سرودهای مربوط به قدرت و دلاوری او حاکی از مطالبی بسیار نامناسب در مورد او هستند، که نه در خور سامسون هستند، نه هرکول و نه سگزی» (ص ۱۱۴-۱۱۵).

در تاریخ خورنی اطلاعاتی نیز در باره تعلیم دو گرانه آیین زرتشت موجود است و همانطور که تاکنون متذکر شده ایم اساس «شاهنامه» را تشکیل می دهد. اینک ببینم او در فصل ششم کتاب اولش چه می نویسد:

«ولی من اکنون خوشحال خواهم شد تا سخنان خود را از **سی بل بروسیان**، راستگوتر از بیشتر آنان و محبوب من، آغاز کنم. او می گوید: «قبل از برج و متعددالسان گردیدن انسان و پس از کشتیرانی کسیستریوس بسوی ارمنستان، زروان، تیتان، هاپتوسته حکام کشور می گردند» که من آنها را سام، کام و ژاپت می انگارم» (ص ۲۳).

با ادامه تاکیدش بر منبعش سی بل بروسیان، خورنی سپس اشاره می کند که برادرانش سلم و تور چه وقت او را رانده و کشته اند، مقاومت نشان داده و بر علیه او پیکار می کنند. زیرا او می خواست تا فرزندانش را بر همگان پادشاه گرداند. تیتان در زمان این شورش، بخشی از ارث زروان را غصب می کند. بنظر می رسد که مبارزه میان آنان شدت می یابد، ولی خواهرشان آستغیک ظاهر می شود و آنان را قانع و اختلافات را برطرف می سازد. آنگاه تیتان و هاپتوسته موافقت می کنند که زروان پادشاهی نماند. آنها تواماً با قول و پیمان مقید می گردند که تمام فرزندان زروان را نابود سازند تا پس از وی کسی داعیه شاهی نکند. بدین منظور مردان قوی را بر زنان او سرپرست تعیین می کند. و وقتی که این مردان دو نفر از وارثین را می کشند، خواهر آستغیک، همراه زنان زروان برخی از زورمندان را قانع می سازند تا سایر کودکان را زنده نگاه داشته به غرب و به کوهی که موسوم به اولیمپیوس است گسیل دارند.

خورنی با دفاع از این نظریه که افسانه های دوران شرک، واقعیات تاریخی را در هسته خود دارند، به اپیپان قبرسی (۳۱۹-۴۰۴) مورخ یهودی رجوع می کند و با اتکا به اثر او «کتاب فرقه ها» اشاره می کند:

«حال اگرکسی این مطالب را ولو اینکه افسانه و یا حقیقت بداند ولی من معتقدم که بسیاری چیزها صحیح است» (ص ۲۴)

از مطالب فوق چنین آشکار می گردد که خورنی به مکتب مغ زرتشتی آشنا بود و می دانست که او اصل پروردگاران خیر و شر را بعنوان اساس تعالیمش می پذیرفت. مطابق فردوسی زاینده نخستین آنها یعنی خیر، ایرج بوده که برادرانش سلم و تور بر علیه اش مبارزه نموده و او را کشته اند.

فکر می کنیم که زروان (سام)، تیتان (کام) و هاپتوسته (ژاپت) مذکور توسط خورنی، پیش پیکران ایرج، سلم و تور فردوسی هستند که اعتقادات منسوب به نامهایشان بر یک رشته فرقه ها تاثیراتی نهاده است.

در مورد مکتب مغ زرتشتی اطلاعات بیشتری در نزد یزنیک کوغباتسی و غازار پاربتسی تاریخنگاران ارمنی موجود است.

یزنیک بویژه در کتاب دومش تحت عنوان «تکذیب کیش پارسیان» به آیین زرتشتی پارس می پردازد. یزنیک به منظور رد کیش قدیمی پارسیان اصول اساسی آنرا متذکر شده به چنان جزئیاتی می پردازد که در «شاهنامه» فردوسی نمی توان یافت.[۱]

به استناد یزنیک پیش از پیدایش زمین و آسمان، زروان در طول هزار سال قربانی ذبح می نمود تا «هرمز و اهریمن در رحم مادرشان نطفه بستند».

مولف ارمنی آنگاه استناد می کند که اهریمن با اطلاع از تصمیم پدرش، پیش از موعد رحم مادرش را سوراخ نموده از آنجا خارج می گردد. سپس پدر رو به وی می گوید: «فرزند من خوشبو و منور است و تو سیاه و متعفنی».

در حین صحبت آنها، هرمزد «فرزند خوشبو و منور» زروان زاده می شود. پدر پادشاهیش را به او قول می دهد.

بدین ترتیب از شهود یزنیک نیز روشن می شود که آیین قدیمی پارسیان اصل خدایان نیکی و بدی را در اساس خود داشته که اولی به نور و دومی به تاریکی تشبیه شده است.

غازار پاربتسی و یغیشه «زرنگار» نیز مولفانی مطلع و آگاه در اصول و اساس آیین زرتشتی هستند. آخری در «تاریخ» خود با نقل نامه مهرنرسی هزاربد پارسی که خطاب به خلق ارمنی نوشته شده بود، ماهیت آیین زرتشتی را عیان ساخته تاریخش را می نگارد[۲].

آنچه که مذکور آمد نشان دهنده این است که:

الف - رشته احادیث اردشیر بیشتر از روایات حماسی و افسانه ای ایرانی در ادبیات قدیمی ارمنی انعکاس یافته است. این احادیث در مقایسه با شاهنامه با سبکی قدیمی تر دیده می شوند و برخی نکات تاریک و مبهم حماسه ایرانی را روشن ساخته ایرانشناسی را با داده هایی جدید تکامل می بخشند.

ب- در ادبیات قدیمی ارمنی انعکاس احادیث افسانه ای حماسه ایرانی روشن می سازند که نامه «کارنامه اردشیر بابکان» در آغاز «راست سخن» نامیده می شده که در حین ویرایش دچار اختصار و دگرگونی گشته است.

پ- مقایسه روایت خورنی مربوط به آژداهاک (ضحاک) با قطعه مترادف آن در «شاهنامه» و سایر منابع نشانگر این امر است که خورنی نه یک بلکه دو افسانه را حفظ نموده که یکی به آژداهاک اصلی اما دیگری به بیوراسپ تعلق دارد که در ابتدا خدای نیک و یا پهلوان بوده بعدها شرور گشته برخی ویژگی های آژداهاک را برخود گرفته است.

ت- در ادبیات قدیمی ارمنی اطلاعات سرشاری نیز در مورد آیین زرتشتی موجود است که کاملاً شبیه تعاریف فردوسی می باشد.

---

[۱]- تکذیب فرقه های وارتاپت یزنیک کوغباتسی. تفلیس: ۱۹۱۴، ص ۷۹.

[۲]-ر. ش. به درباب نبرد وارتان و ارمنیان اثر یغیشه، مقابله با متون خطی و کوشش ی. در میناسیان، ایروان: ۱۹۵۷، ص ۲۴-۴۱.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۷۸ تابستان ۱۳۹۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹٤۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی apaga98@hotmail.com

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی احادیث حماسی و افسانه ای ایران در ادبیات ارمنی دوران پیش از فردوسی و در «شاهنامه»

ارمنی علل اصلی سقوط قارص - ۲

انگلیسی راه های ارتباطی ارمنستان باستان-

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

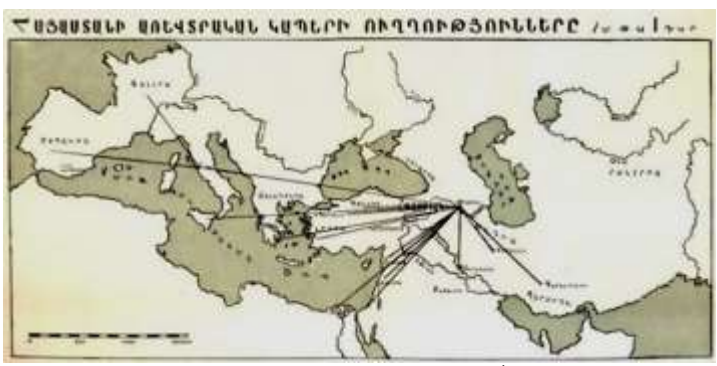

Armenian commercial routes in the 1st century BC.

شماره ۷۸ تابستان (شهریور) ۱۳۹۸

No. 78, Սեպտեմբեր 2019